

GERICS JÓZSEF

A Tátony nemzetségről

Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez

Az Árpádház XI. századi genealógiájának hosszú ideig vitás kérdése volt András, Béla és Levente herceg származása. A vita alapja a források ellentmondásos tudósításában volt keresendő. A nagyobb Gellért-legenda és a Zág-rábi Krónika¹ ti. Vazult mondja a három herceg atyjának, Anonymus,² Kézai munkája³ és a bővebb krónikák szerint azonban Szár László fiai voltak.

A vitát Váczy P. tanulmánya⁴ döntötte el, kimondván, hogy a Vazul-genealógia a XI. századi gestából való, ez az eredeti és helyes nemzedékrend, a Szár Lászlótól való származtatás pedig későbbi, XII. századi javító betoldás a forrásokban, a családfát pedig valószínűleg azért változtatták meg, mert a XII. századi királyok lealázonak találhatták eredetüket a Szent István parancsára megvakított Vazulra visszavezetni.

A bővebb szövegű krónikák a következő hírt tartalmazzák a hercegek eredetéről: „Tradunt quidam istos tres fratres filios fuisse Vazul ducis ex quadam puella de genere Tatun et non de vero thoro ortos esse, et ob hanc coniunctionem illos de Tatun nobilitatem accepisse Falsum pro certo est et pessime enarratum. Absque hoc namque sunt nobiles, quia isti filii sunt Calvi Ladislai, qui uxorem de Ruthenia dicitur accepisse, ex qua tres isti fratres generantur.”⁵

A forráskritika megállapítása szerint ez a szöveg az V. István-kori krónikában már minden esetre benne volt, polémiája pedig a XI. századi gestában foglalt nemzedékrend ellen irányul. Komoly jelentősége abban áll, hogy megőrizte az ősi genealógia néhány elemét. Fontos tudnunk, hogy a cáfolat nem a Gellért-legendával vitázik, mert a legenda Vazul feleségéről nem tudósít, hanem olyan munkával polemizál, amely elég pontos és részletes beszámolót tartalmazhatott a szerencsétlen sorsú herceg családi viszonyairól.

Az idézett krónikarészletet kutatóink (köztük Györffy Gy. is) általában így szokták magyarra fordítani: „Némelyek azt hagyták ránk, hogy ez a három testvér Vazul herceg fia volt, valami Tatun nemzetségbeli leánytól, és nem törvényes házasságból származtak, s nemességet is e kapcsolat révén Tatuntól szereztek. Bizonyosan hazugság ez és nagyon rosszul beszélnek el. Mert enélkül is nemesek ők, minthogy Szár László fiai, aki, mint mondják, Oroszországból

¹ E. Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (röv. SRH). Bpest. 1937—1938. II. köt. 501. l. és I. köt. 208. l. Ugyanígy az Altaichi Évkönyvek is (*Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, XX. 794. l.*).

² SRH I. köt. 55. l.

³ Uo. 173. l.

⁴ A Vazul-hagyomány középkori kútfoinokban, *Levéltári Közlemények* 18—19 (1940—1941) 304—338. l. Ugyanígy idézve a korábbi irodalom is.

⁵ SRH I. köt. 344. l.

vett feleséget, kitől ez a három testvér született.”⁶ Az interpretálás problémamentesnek látszott, és ennek alapján a Tátony nemzetséget a középkori magyar genusok közé szokták sorolni⁷, bár az okleveles anyagban a Tátonyok említésére nem akadtak.

A hagyományos felfogást Györffy Gy. bírálat tárgyává tette és ezt az elemzést adta a bemutatott krónikarészletről: „... tisztázatlan, hogy mit tartalmazott az őskronika Vazul feleségéről, Tatunról. A krónika szerint ugyanis a régi szöveg a három testvérről a következő »hazugságokat« állította: 1. »valami Tatun nemzetségbeli leánytól származtak« (ex quadam puella de genere Tatun). 2. »nem származtak törvényes házasságból« (non de vero thoro ortos esse), 3. »e kapcsolat révén szerezték nemességét Tatuntól« (ob hanc coniunctionem... de Tatun nobilitatem accepisse).

A felsorolt »hazugságok« azonban nem állhattak ilyen formán a régi Gestában. Már ellentmondás van a 2. és 3. »hazugság« közt, amennyiben a 2. szerint a hercegek nem származtak »de vero thoro«, a 3. szerint pedig éppen e házassági kapcsolatból háramlott rájuk »nobilitas«. A két ellentmondás közül bizonyára az előbbi, a törvénytelen házasságról szóló vélemény származik a XIII. századi vitatkozó szerzőtől, hiszen ő kicsinyli le a »quaedam puella«-t, s ő helyettesíti krónikánkban éppen ezért olyan Árpád-fival, akinek orosz hercegő volt a felesége. Ugyanakkor az eredeti forrás javára kell írunk azt az állítást, hogy a Tatun-nal való házasság »nemes« kapcsolat volt, hiszen a XIII. századi író a következő mondatban éppen ezzel vitázva mondja, hogy »absque hoc namque sunt nobiles, quia...«

Természetesen a cáfoló szavakból nem tudjuk eldönteni, hogy milyen szavakkal élt az ősforrás. A *nobilitas* kifejezés túlságosan korainak tetszik, bár megjegyzendő, hogy itt nem a későbbi értelemben vett »nemesség«-ről van szó, s a nobilis szó »főúr« értelemben már a XII. század eleje óta általános oklevéltudományunkban. Annál erősebb kétségünk kell kifejeznünk az első állítás egyik korszerűtlen szóhasználatával szemben. Bármilyen korra datáljuk is az ősforrás keletkezését, ez nem tartalmazhatta a »de genere« Tatun kifejezést. tekintettel arra, hogy a *de genere* kifejezés egy kétes hitelű oklevélben is csak 1183-ban tűnik fel először. (*Szentpétery*: Regesta 138. sz.), az első hiteles forrás pedig, amely használja, Anonymus Gestája 1200 tájáról! A *Tatun* név azonban a szövegben másodszer is előfordul, de itt már nem mint nemzetségnev, hanem mint személynév: »...de *Tatun* nobilitatem accepisse (invenisse)«. Mi a magyarázata hát ennek a névnek?

Nézetem szerint *Tatun* nem lehet más, mint a *Catun* (olvasd: katun) név elírása, amely csaknem minden nomád török és mongol népnél az uralkodó, a kagán feleségének a címe.

Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy a kodexírásban mind a minuscula, mind a maiuscula T és C írásmódja annyira hasonlít, hogy már a középkorban állandó tévesztés tárgya volt... Névünk esetében még meggondolandó, hogy a XIII. századra a pogánykori *katun* méltóságnév emléke már annyira el-

⁶ Györffy Gy.: Török női méltóságnév a magyar kútfőkben e. cikkében, Magyar Nyelv. 49 (1953) 109. l. — Értelmileg ugyanilyen fordítást adott Szabó K. (F. Toldy—C. Szabó: Marci Chronica de gestis Hungarorum, Pestini, 1867. XLVII. l.) és Geréb L. is (Káldi Márk krónikája a magyarok tetteiről. 1959. Monumenta Hungarica III. 116. l.).

⁷ Így Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, Bpest. 1901. III. köt. 79—80. l., Jakubovich E.: P. mester (Adalékok az Anonymus-kérdéshez), Emlékkönyv gr. Klebelsberg Kunó... születésének 50. fordulóján Bpest. 1925. 199. l. és mások.

enyészett, hogy a krónikának szinte még hibául sem róható fel az elírása, helyesebben egy több olvasatot megengedő szövegből egy ismert Árpád-kori helynév kiolvasása. Somogy megyében ugyanis volt egy *Tátony* nevű falu (1275-től *Thathun* stb. *Csánki* II, 650), amely alapjául szolgálhatott a *Tatun* olvasatnak.⁸

Úgy gondoljuk azonban, hogy az idézett krónikarészletnek más fordítása is elfogadható, és a szövegnek mind a hagyományostól, mind Györffyétől eltérő interpretálása is lehetséges.

A magunk részéről a következő fordítást ajánlanánk: „Egyesek azt állítják, hogy ez a három testvér *Vazul* herceg fia volt, egy *Tatun* nemzetségbeli leánytól, nem igazi házasságból származtak, s e kapcsolat miatt a *Tatun nemzetségbeliek* nemességet kaptak. Bizonyosan hazugság ez és nagyon rosszul beszélnek el. Mert anélkül is nemesek (ti. a *Tatun* nembeliek), minthogy ezek [a hercegek] *Szár László* fiai, aki, mint mondják, Oroszországból vett feleséget, kitől ez a három testvér született.”

A korábbi fordítást módosító javaslatunkat arra a megfigyelésre alapítjuk, hogy *Kézai* is és a bővebb szöveg is nemzetségneveket „*illi de X*” formában is fejez ki. Így a *Zsámbok* nemzetségről: „*illi de Sambuk*”,⁹ a *Balog* nemzetségről: „*illi de Bolugi*”.¹⁰ Eszerint a vizsgált krónikarészletben is az „*illos de Tatun*”-t összetartozó szókapcsolatnak tekinthetjük, amely a „*genus Tatun*” egyértékese.

A javasolt fordítás elfogadhatósága mellett szólhat *Kézai* szövege is. Az ő munkája így nyilatkozik: „*Quidam autem istos tres fratres ex duce Wazul progenitos asseverant ex quadam virgine de genere Tatun, non de vero thoro oriundos et pro tali missitalia illos de Tatun nobilitatem invenisse. Frivolum pro certo est et pessime enarratum. Absque hoc namque nobiles sunt et de Scitia oriundi, quia isti sunt filii Zarladi slai.*”¹¹ Azaz: „Egyesek azt állítják, hogy ez a három testvér *Vazul* herceg fia egy *Tatun* nembeli leánytól, nem igaz házasságból eredtek, s a *Tatun* nembeliek e keveredés révén szereztek nemességet. Ez azonban üres szóbeszéd és igen rosszul mondják, mert enélkül is nemesek és *Szkítiából* származnak (ti. a *Tátonyok*), mivel azok (ti. a hercegek) *Szár László* fiai.” *Kézai* nyomatékosabban fejezi ki ugyanazt, amit a bővebb szöveg, s még megtoldja azzal is, mint a *Tátonyok* nemességének kétségbevonhatatlan bizonyítékával, hogy *szkítiai* eredetűek.

Az írótól a hercegek *szkítiai* származásának bizonygatása teljesen fölösleges lett volna, mert „*szkítiai*” eredetüket akkor sem lehetett volna tagadni, ha *Vazul* fiainak írja őket. *Vazul* ti. *Kézai* műve szerint is *Szár László* testvére és *Mihály* fia¹² volt, így pedig a három herceg *szkítiai* nemessége vitán felül állt, bármelyikük fiai is voltak, ezért a *szkítiai* nemesség emlegetése csak a *Tátonyokra* vonatkozhat.¹³

A *Tátonyok* nemességének szenvedélyes védelme fontos bizonyíték arra, hogy nemzetségüket az V. *István*-kori író és *Kézai* is ismerte. A nemzetség létezése ezért jogosan nem vonható kétségbe.

⁸ Lásd a 6. jegyzetben idézett cikkét.

⁹ *Kézainál*: SRH I. köt. 190. l., a bővebb szövegben: SRH I. köt. 299. l.

¹⁰ *Kézainál*: SRH I. köt. 189. l.

¹¹ SRH I. köt. 178. l.

¹² Uo. 172. l.

¹³ Ha jól értem, *Kézainak* ezt a helyét Györffy is hasonlóan interpretálja (id. cikk 109. l. 2. jegyzet).

Ezért lehetségesnek tartjuk azt a javasolt fordítást is, amely szerint a krónikában a Vazullal kötött házasság a Tátonyok számára szerzett nemességet.

Ha helyes az ajánlott fordítás, akkor az idézett krónikarészletben foglalt cáfolat keletkezési idejére is következtethetünk belőle. Váczy említett kutatásaiból ti. világos, hogy a Vazul-genealógia kijavítása még Anonymus kora előtt, valamikor a XII. században történhetett. Nagy a valószínűsége azonban annak, hogy az elemzett krónikahely cáfoló része mai alakjában nem a Vazul-genealógiát elsőnek korrigáló XII. századi szerző műve, hanem a XIII. századi krónikásé.

Az általunk javallott fordítás szerint ti. a régi krónikából idézett hírárnkmaradt cáfolata nem pusztán (s talán nem is elősorban) a három herceg Vazultól való származtatása ellen irányul, hanem inkább a Tátony-nem nemességének tisztázására. A későbbi krónikás úgy értelmezhetette a régi gestának (már a XII. században is korrigált) közlését, hogy a Tátony genus nemességét annak köszönhetette, hogy egyik leányuk Vazul herceg ágyasa lett. Ezt az igen erős nemesi öntudatú író büszkesége elviselhetetlenül lealázónak tekintette egy nemesi nemzetségre, és így éles hangon elutasította. A polémia hangja és tendenciája mindenképpen XIII. századi szerzőre vall. Elgondolásunkat támogathatja ez a körülmény is, hogy a Vazul-genealógia bírálata a rárnkmaradt krónikában nem András, Béla és Levente első említésénél, vagy az Árpádok nemzedékrendjének valamiféle ismertetése során olvasható, tehát ott, ahol a régi gesta feltehetően foglalkozhatott a dologgal, hanem erőszakoltan, a történelmi elbeszélés fonalát megszakítva áll a szövegben. Ez szintén amellet tanúskodhat, hogy a ma olvasható polémia szerzőjét inkább a Tátonyok nemességének eredete érdekelte, mint a három herceg származása.

Ezek után azt szeretnénk vizsgálni, mit tartalmazhatott Vazul feleségéről és ennek családjáról a vitatott állítások közül a régi gesta vagy valamelyik korai folytatása. (Bizonyosságról természetesen nem beszélhetünk, csak lehetőségeket vehetünk számba.)

a) Lehetséges, hogy Vazul feleségét a régi gesta a Tátony nemzetségből származtatta. Igaz, hogy — eddigi ismereteink szerint — az oklevelek a magyar nemzetségeket csak a XIII. századtól emlegetik, ezt azonban nem gondoljuk perdöntőnek a probléma megítélésében.¹⁴

Tény ti. az is, hogy a krónika szerint „Endre, Bela et Levente... de genere Sancti Stephani regis progeniti erant”, a magyarok Péterrel szemben vissza akarták hívni a három herceget és nekik az országot átadni, mint „generi Sancti Stephani regis” és „regio semini”.¹⁵

Ez az elbeszélés — ilyen megszövegezésben is — a XI. századi gestából származik és — István király „szent” jelzőjétől eltekintve — jogosan nem tekinthető interpolátnak. E krónikarész korai eredetét bizonyítja a az körülmény, hogy elbeszélését kivonatolta és átvette a nagyobb Gellért-legenda is, az Andrást, Bélát és Leventét „de genere Sancti Stephani regis” származtató passzussal együtt. Az átvett krónikarészlet korának megállapításánál döntő az a körülmény, hogy a legenda a három herceget Vazul-fiaknak mondja.¹⁶ A Vazul-genealógia kijavításának Anonymus ideje előtt, tehát a XII. század második fele előtt kellett történnie, mert Anonymus már Szár Lászlót tartja az atyjuk-

¹⁴ Jakubovich már 1925-ben hasonló megállapításra jutott. (Lásd a 7. jegyzetet.)

¹⁵ SRH I. köt. 336. l.

¹⁶ SRH II. köt. 501. l.

nak,¹⁷ így a „genus Sancti regis Stephani” résznek a krónikában és a legendában való előfordulása a XII. század első felénél későbbi nem lehet. Megállapításunkat egy pápai oklevél szóhasználata is hitelesíti: 1096-ban II. Orbán pápa Kálmán királyt Istvánra emlékezteti, aki „generis tui primus” lett keresztény.¹⁸

Igen érdekesen alkalmazza a kifejezést a krónika az 1074. év eseményeinek a megőrkítésénél, amikor feljegyzi László herceg szavait a magyaródi csatában elesett Vid ispán holtteste felett: „... miror, quia de genere ducum non fuisti, cur ducatum volebas, nec de propagine, quare coronam optabas?”¹⁹ Az elbeszélésnek jellegzetesen Kálmán-kori szerzőre valló mozzanata a *hercegi korona* említése: Szent László halála után ti. Kálmán királlyá avatása mellett Álmos herceget is megkoronázták, „diadema induitur”.²⁰

Rá kell mutatni arra is, hogy a XI—XII. századi krónika a „de genere” jelölést nem pusztán az uralkodóházra alkalmazta.

Igy elmondja, hogy a nap szerinti pontossággal feljegyzett (1074. február 26.) kemeji csata hőse, Márton fia Bátor Opos „de genere Vecellini” eredt.²¹ Ezt az adatot annál kevésbé illehetjük XIII. századi interpolálás gyanújával, mert a jövevénylajstrom XIII. századi összeállítója ezt a nemzetséget „Ják”-nak írja²² Kézaival együtt²³, a Kálmán-kori krónikás azonban Vecellin utódairól részletes nemzedékrendet ad egészen Mártonig, Opos apjáig.²⁴ Feltehető tehát a „de genere Vecellini”-nek a korai gestában való előfordulása.

1099-nél megőrkítette a krónika: „Kuni vero persequentes comitem Euzem de genere *Almasi*, virum fortem et alacrem interfecerunt.”²⁵ E hír XII. századi eredetét bizonyossá teszi a benne szereplő „Kuni” népnév, amely — Györffy megállapítása szerint — korjellemző értékű: a XIII. század elején latinságunkból kivész.²⁶

II. Béla uralmának elbeszélése Borics párthívei között említést tesz „Moynolth de genere *Acus*”-ról és „Tyodor de genere *Symad*”-ról.²⁷ A krónikahely interpoláltságának semmi jele, az V. István-kori szövegnek az előbbivel együtt nem lehetett része, mert csak a Képes Krónikában olvasható, ezért indokolt a XII. századi krónikából való eredeztetése.

¹⁷ Lásd Váczy idézett tanulmányát, továbbá Horváth J.: A Gellért-legendák forrásértéke; Klny. a MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XIII. kötetéből.

¹⁸ Századok 40 (1906) 407. l.

¹⁹ SRH I. köt. 392. l. — A hely megítélésénél a Csepreghy-kódex (V. 3.) variánsa a többi kézirat azonos szövegével szemben már csak azért sem jöhet tekintetbe, mert a Csepreghy-kódex csak XVIII. századi másolatból ismeretes. (SRH I. köt. 232. l.)

²⁰ SRH I. köt. 126. l. — Tóth Z.: A magyar királylándzsa történetéhez, Károlyi Árpád Emlékkönyv. Bpest. 1933. 545. l. 21. jegyzet. A krónikahely Kálmán-kori eredetére lásd még: Horváth J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bpest. 1954. 328. l. és Gerics J.: Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bpest. 1961. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.) 65., 92. és köv. l.

²¹ SRH I. köt. 385. l.

²² Uo. 296. l. — A Képes Krónika rubruma: „Generatio Vecellini de Alamannia venientis” itt nem jöhet tekintetbe, mert az V. István-kori krónikát fenntartó Budai Krónikából és kézírataiból hiányzik, Kézainál sem található, hanem XIV. századi eredetű. Jellemző, hogy a Képes Krónika és családja a nemzetség nevét egy másikkal összetévesztve „Jákó”-nak írja és a Budai Krónika és két variánsa tartotta fenn a hiteles nevet.

²³ SRH I. köt. 189. l.

²⁴ Uo. 314. l. — Vö. Kállay U.: Kopán krónikája, Turul, 33 (1915) 21—25. l. és Horváth: Stílusproblémák 334—335. és 339. l.

²⁵ SRH I. köt. 424. l.

²⁶ A kun és komán népnevek eredetének kérdéséhez. Antiquitas Hungarica II. 174. l.

²⁷ SRH I. köt. 449. l. Vö. Karácsonyi J. észrevételeivel: A megvakított Álmos herceg krónikása. Századok, 61—62 (1927—1928), 588—592. l.

A „genus” mellett más terminusokat is használtak korai kutatóink a le származáson alapuló rokonsági csoportok kifejezésére: a XI. századi gesta a királyi házra a „regalis progenies”-t,²⁸ a Kálmán korában keletkezett kisebb István-legenda és a XII. század első feléből való Szent Imre-legenda (idegen uralkodóházakra) a „prosapia”-t alkalmazzák;²⁹ ez a XIII. századi krónikában is előfordul.³⁰

A régi források kifejezése volt még erre a „propago” is: a Képes Krónikában fenntartott XII. századi gesta II. István uralmáról szólva jegyzi fel, hogy betegsége alatt felségárulók királlyá választottak bizonyos Bors ispánt, amikor azonban István felgyógyult, „Bors... comitem turpiter de curia reiecit in Greciam, et ita statutum est, quod *de propagine sua* amplius ad curiam regiam nullus dignus esse iudicaretur intrare”.³¹ A „propago” Szent László idézett szavainak tanúsága szerint a „genus” szinonimája.

Ezek az adatok azt mutatják, hogy XI—XII. századi forrásaink a „nemzetség” fogalmát ismerik és jelölésére elég változatos terminológiájuk van.³² A probléma egyéb vonatkozásait nem érintve, ez a körülmény megengedi a Tátony nemzetség említésének a régi gestából való származtatását.

Egy megfigyelés azonban arra jogosit, hogy ezt nyomatékosabban is mondassuk. Áttekintve ti. a krónikában a jövevény nemzetségek lajstromát és a hét kapitányról szóló részt, amely fejezetek részben a XIII. századi krónikás művei, részben pedig interpolálta őket, a „nemzetség”-re igen változatos latin nomenklaturát találunk: „generatio”, „prosapia et origo”, „principium et origo”,³³ a „genus”-t azonban ilyen értelemben nem látjuk köztük, csak egyszer s akkor sem „nemzetség”, hanem „származás” jelentésben.³⁴ A krónika XIII. századra vonatkozó feljegyzései közül II. András uralmának történetében fordul elő Bánk bán említésénél a „de genere Boor” kitétel.³⁵ Ez azonban — az egész Bánk-elbeszéléssel együtt — Anjou-kori betoldás.³⁶

Eszerint a „nemzetség” értelmű „genus” egyáltalán nem tekinthető az V. István-kori krónikás kedvelt, jellemző szóhasználatának, a „genus Tatun” pedig az ő találmányának. Ezt egy régebbi gestaszerkesztésben láthatta és felvette művébe, de ő aligha koholhatta.

b) A Vazul és gyermekeinek anyja közti viszony minősítése: „*non verus thorus*”.³⁷

²⁸ SRH I. köt. 325. l.

²⁹ SRH II. köt. 394. l.: „uxor nobilissima ex latissima Romanorum imperatorum prosapia derivata”, SRH II. köt. 454. l.: „virgo nobilis orta ... de regali prosapia”.

³⁰ SRH I. köt. 292. és 301. l.

³¹ Uo. 444. l.

³² A krónikában 1071-nél említett „*Ilia generis(?) Vyd*” (SRH I. köt. 375. l.) és az 1123. évi orosz háborúban szereplő „*Cosma de genere Paznan*” (SRH I. köt. 438. l.) külön vizsgálatot igényelnek.

³³ SRH I. köt. 290—304. l.

³⁴ Uo. 292. l.: „*Alie vero generationes ... genere sunt istis pares et consimiles*”.

³⁵ Uo. 464. l.

³⁶ Horváth: Stílusproblémák 267. l.

³⁷ A *verus thorus*-szal nyilvánvalóan egyenértékű *matrimonium verum* értelmezése a szakirodalomban nem mondható egységesnek. R. Köstler „*Wörterbuch zum Codex Juris Canonici*”-je szerint (II. Lieferung, München, 220. l.) a kifejezés a *matrimonium validum* szinonimája, a vélelmezett házasság (*matrimonium putativum*) ellenkezője. Más szerzők (A. Esmein—R. Génestal: *Le mariage en droit canonique*, Paris, 1929², I. köt. 248. l.) a *matrimonium legitimum* megfelelőjének tartják; vannak, akik az akár keresztények, akár nem-keresztények közt létrejövő igazi, valódi házasság kifejezését látják benne (J. B. Sägmüller: *Lehrbuch des kath. Kirchenrechts*, Freiburg im Breisgau, 1944³, II. köt. 86. l.); ismét más szerint a *matrimonium verum* „a házasságra

Hóman B. szerint a XIII. századi krónikás a *non de vero thoro* származtatás elleni tiltakozásával „csak azt bizonyítja, hogy forrását alaposan félreértette. A XI. századi *Gesta* nem *konkubinátus*-ról beszélt. A *non de vero thoro ortus* kifejezés magyarázatát az egykorú egyházi felfogás adja, mely szerint a pogány szertartás szerint kötött házasság nem volt törvényes, hanem — mint a Kálmán-kori zsinati rendelkezés kifejezi — *opus fornicarium*. Ennek az egyházi felfogásnak adott a Szent László-kori író valamiképp kifejezést, mert abban ő maga és kortársai, a pogány házasság e korban még divatos lévén, semmi lealázót sem láttak . . . Azon, hogy a Szent László-kori író Vazul és egy Tatum nembeli leány pogány módra kötött, tehát az egyház által el nem ismert házasságából származónak mondotta királyát, a XI. században senki sem botránkózott meg, legkevésbé a megvakított nagyapa emlékét kegyelettel őrző király.”³⁸

Hóman alapgondolata valószínűleg helyes, ilyen formában azonban nem elég szabatos. A Kálmán-kori zsinat idézett rendelkezése³⁹ ti. nem „pogány módra kötött” házasságokról szól, hanem mint partikuláris egyházjogi forrás, az ún. klandesztin házasságokat tilalmazza a jövőre nézve, anélkül, hogy érvénytelenítené, a „*fornicatio*” jogvédelmét állapítja meg ellenük, az ellenbizonyítás lehetőségének kizárása nélkül.⁴⁰

Hóman okfejtéséből elfogadhatónak tartjuk azt a feltevést, hogy a *non verus thorus*-ból való származtatás a XI. századi krónikás híre lehet és az író kánonjogilag minősíthette a három herceg anyjának és Vazulnak a kapcsolatát. Nem valószínű ti., hogy Vazul házasságának hírét és minősítését a későbbi krónikás agyalta ki, hiszen ő elvetendő hazugságként cáfolja a dolgot és az is valószínűtlen, hogy pontatlanul vette át a régi forrás kivonatolt elbeszélését.

Teljes bizonyossággal nem adhatunk feleletet arra a kérdésre, miért írta a XI. századi krónikás *non verus thorus*-nak Vazul házasságát s mit értett ezen. Néhány vagylagosan lehetséges megoldást azonban érdemes komolyan fontolóra venni.

1) Feltehető, hogy Vazul, amikor egybekelt gyermekei anyjával, — neve ellenére — még nem volt keresztény. Levente fiukról tudjuk, hogy életében és halálában egyaránt pogány volt és pogányként is temették el.⁴¹

A nem-keresztények házasságának érvényessége a középkori egyházjogászokat élenként foglalkoztatta.⁴² Gratianus *Decretum*-ában egy egész *quaestio*-t szentel a kérdés vizsgálatának (C. 28. qu. 1.): „*Hic primum quaeritur, an coniugium sit inter infideles*” és hivatkozik arra: „*Quod autem inter infideles*

képes személyek közt az egyház által előírt módon” létrejövő házasság (*Szeredy J.*: Egyházjog, különös tekintettel a magyar szentkorona országaira, a keleti és protestáns egyházakra. Pécs. 1874. II. köt. 1019. l.)

³⁸ A Szent László-kori *Gesta Ungarorum* és XII—XIII. századi leszármazói. Bpest. 1925. 91. l.

³⁹ *Závodszky L.*: A Szent István, Szent László és Kálmán-korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: A törvények szövege). Bpest. 1904. 208. l.

⁴⁰ *J. Freisen*: *Geschichte des Canonischen Eherechts bis zum Zerfall der Glossenlitteratur*. Tübingen, 1888. 149. l. és *Hannay F.*: A jegyesség- és házasságkötési forma kifejlődése a Ne temere decretumig. Bpest. 1912. 70—71. l. 6. jegyzet.

⁴¹ SRH I. köt. 344. l.

⁴² A nyugati egyházjogászok álláspontját a XI—XII. században a nem-keresztények házasságáról ld. *II. Portmann*: *Wesen und Unauflöslichkeit der Ehe in der kirchlichen Wissenschaft und Gesetzgebung des 11. und 12. Jahrhunderts*. Emsdetten (Westf.). 1938. 168—182. l. — A nem-keresztények közti házasság érvénytelenségét vallotta pl. *Laoni Anselmus* (uo. 170. l.).

coniugium non sit, multis auctoritatibus conprobatur... Item Augustinus: »non est vera pudicitia hominis infidelis cum uxore sua«, *ubi autem vera pudicitia esse non potest, ibi nec verum coniugium est*» (expositio I. §); idézi I. Ince pápa egyik rescriptumát (Rufo et Eusebio Episcopis Macedonibus, epist. 22. c. 2.): „Numquid non erunt admittendi in haereditatis consortium, qui ex ea suscepti sunt, quae ante baptismum fuit uxor? Eruntque appellandi vel naturales vel spurii, quia non est matrimonium legitimum, ut vobis videtur, nisi illud, quod post baptismum assumitur?» (c. I. C. 28. qu. 1.) Végül a c. 17. C. 28. qu. 1.-höz fűzött Dictum így oldja meg a kérdést: „Illud Augustini: »non est ratum coniugium, quod sine Deo est«, non negat coniugium esse inter infideles. Coniugium enim aliud est legitimum et non ratum, aliud ratum et non legitimum, aliud ratum et legitimum. Legitimum coniugium⁴³ est, quod legali institutione vel provinciae moribus contrahitur. Hoc autem inter infideles ratum non est, quia non est firmum et inviolabile coniugium eorum. Dato enim libello repudii licet eis recedere ab invicem.»

Gratianus álláspontjával azonos felfogásról tanúskodik III. Ince pápa egyik rescriptuma (c. 7. Decr. Greg. IX. l. 4. t. 19. de divort.): „Etsi matrimonium verum... inter infideles existat, non tamen est ratum.»

Az idézett egyházi jogi források, főként Gratianus polemikus fejtegetése azt mutatja, hogy volt olyan régi vélemény az egyházi jogi irodalomban, amely tagadta *matrimonium verum* létezését nem-keresztények között. Mivel feltehető Vazulnak és gyermekei anyjának pogány volta — legalább egybekelésükkor—, ezért lehetséges, hogy a krónikás kapcsolatukat pogány voltak miatt minősítette *non verus thorus*-nak, és e tekintetben azonos nézeten volt azokkal a szerzőkkel, akiknek felfogását Gratianus elvetette.

Ha egyik lehetséges magyarázatként elfogadható most kifejtett interpretációnk, akkor a vizsgált krónika-adat korai, XI. századi eredete mellett — a XIII. századi krónikás már idézett cáfolatán kívül — más érvet is hozhatunk fel a szövegből.

Kézai jogi műveltsége tagadhatatlan, és elődje, az V. István-kori krónikás is alaposan ismerte a kánonjogot: II. András király keresztes hadjáratát ismertette, idézi IX. Gergely pápa Decretalisait (c. 6. l. 3. t. 34. de voto et voti redemptione).⁴⁴ Így azután Simon mester is és (talán) az V. István-kori író is megbotráncokzás nélkül emlegeti Ménrótnak, a hunok és magyarok ősapjának több „uxor”-át, nem pedig ágyasát és kiemelhette, hogy Csaba Attilának „legitimus filius”-a volt, noha Attilának több feleségéről is beszél.⁴⁵ Ez feltételezi azt, hogy az író Csaba anyjának és Attilának a házasságát legitimnek tartotta, Attila pogány volta és többi élő felesége ellenére. Eljárása arra vall, hogy Gratianuséhoz hasonló véleménye volt a nem-keresztény házasságról és legitimnek tekintette mindazokat a kapcsolatokat, amelyeket szerinte „legali institutione vel provinciae moribus” kötöttek.⁴⁶ Ezért, ha javasolt interpretációnk

⁴³ A „legitim házasság” fogalmának fejlődéséről ld. *Freisen* fejtegetéseit, i. m. 71—83. l.

⁴⁴ „sicut habetur extra de voto et voti redemptione: »Licet univrsis«” (SRH I. köt. 465. l.). — IX. Gergely pápa *Dekretálisok könyvei* címen ismert gyűjteményét „Extra” rövidítéssel is szokták idézni.

⁴⁵ SRH I. köt. 144. és 163., illetve (a bővebb szövegekben) 250. és 280. l.

⁴⁶ Ne feledjük, hogyan operál Kézai a „lex Scithica”-val! (SRH I. köt. 148. l.) A bővebb krónikák híre Géza fejedelem házasságáról (Saroltát, traduxit in uxorem legitimam”, SRH I. köt. 291. l.) archaikus szöveggörnyezete ellenére a XIII. századi szerző tollára vall.

lehetséges, akkor eszerint a Gratianustól és III. Incétől is vallott felfogást elfogadó író nem minősíthette *non verus thorus*-nak a pogány Vazul kapcsolatát gyermekei anyjával. Ez nem állt volna összhangban meggyőződésével. A kivonatban olvasható minősítés Vazul házasságáról korábbi jogfelfogást tükröz.

2. Nagy figyelmet érdemel és nem vethető el jó indokok nélkül Joannes de Utino XV. századi feljegyzéseinek az a következő adata, amelyet Váczy a régi gestára vezet vissza: „Andreas et Leventa et Bela fratres fuerunt, quorum Wasul pater eos ex concubina genuit.”⁴⁷

Ennek a hírnek az értékelésénél ki kell emelnünk azt a körülményt, hogy a XI. századi magyarországi egyházi felfogás a királyi család tagjainál és a legelőkelőbb személyeknél a többnejűséget — vagy talán a feleség mellett ágyasok tartását — legalább a század első felében még tűrte.

Ennek a toleranciára hajló magatartásnak a jelét láthatjuk a Gellért-legenda Ajtonyról szóló elbeszélésében: „Acthum . . . secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuerat baptizatus . . . Habebat autem septem uxores, pro eo quod in religione Christiana perfectus non erat,”⁴⁸ Gellért csodajeleinek felsorolásánál pedig a legenda említést tesz Bech ispán feleségének gyógyulásáról, „que fuerat quondam de uxoribus Achtum . . . quam ipse sanctus baptizaverat”⁴⁹ A legendaíró eszerint Ajtony *hét feleségéről* beszél anélkül, hogy ezt paráznaságnak bélyegezné és a nők „uxor” voltát félreértés vagy fenntartás nélkül elismeri. Ajtonyra nézve is csak annyit jegyez meg, hogy ez a keresztény hitben való tökéletlenségéből ered és nem botránkozik meg súlyosan a dolgon. A legendaíró eljárása annál szembeszökőbb, mert itt alkalma lett volna arra, hogy Ajtonyt, Szent István és műve veszedelmes ellenségét, morális tekintetben élesen elmarasztalja. A kárhóztatás hiánya arra vall, hogy szemet húnyt a dolog felett.

Azonban nemcsak Ajtony esetében tapasztalunk ilyesmit, hanem I. Andrásnál is és ez szempontunkból sokat mond. Róla is feljegyezte ti. a krónika, hogy „de concubina autem, quam habuit de villa Moroth, genuit Georgium”⁵⁰ S ez nem volt akadálya annak, hogy ugyancsak a krónika szerint András „Catholicus est vocatus”⁵¹, a Gellért-legenda szerint pedig „pietate valde Christianus” volt.⁵² Mivel András 1038—1040. körül feleségül vette Anasztázia hercegnőt,⁵³ valószínű, hogy itt nem házasságkötése és királlyá koronázása előtti kapcsolatáról van szó (és György fia sem korábban született), hanem későbbi ágyastársról.

András király jó keresztény voltának elismerésén túl más körülményre is hivatkozhatunk ama felfogásunk valószínűsíthetése végett, hogy a krónikás nem tartotta feltétlenül erkölestelennek viszonyát a Marót-faluból való leány-

⁴⁷ Levéltári Közlemények 18—19 (1940—1941), 334. l.

⁴⁸ SRH II. köt. 489. l.

⁴⁹ Uo. 505. l.

⁵⁰ SRH I. köt. 345. l.

⁵¹ Uo. 344. l.

⁵² SRH II. köt. 503. l. — A kereszténységet újonnan befogadó népeknél ezzel kapcsolatban nem egyszer támadhattak nehézségek. Még III. Ince pápa is foglalkozott a kérdéssel és levelét felvették IX. Gergely Decretalis-aiba is (c. 8. l. 4. t. 19. de divort.): „quia vero pagani circa plures insimul feminas affectum dividunt coniugalem utrum post conversionem omnes vel quam ex omnibus retinere valeant non immerito dubitatur.” — Ugyanez a kérdés — öröklésjogi vonatkozásban — a lex Baiuvariorumban (15.9.) is felmerül. Ez úgy rendelkezik, ha egy apának több felesége van, akik szabad nők, akkor a szabad asszonyoktól származó fiak egyenlően osztoznak apjuk örökségén, az apának a rabnőktől származó fiait azonban a lex a *bibliára hivatkozva* kizárja az örökségből [idézi G. Büchling: Die Rechtstellung der unehelichen Kinder im Mittelalter und in den heutigen Reformbewegungen. (Gierke's Untersuchungen zur Deutschen Staats- und Rechtsgeschichte, 129. Heft.) Breslau, 1920. 49. l.]

⁵³ Wertner M.: Az Árpádok családi története, Nagybeeskerek. 1892. 116. l.

nyal: a gesta ti. nem bélyegzi meg András ágyasát sem. Pedig a krónikák ismerik a *concubina* mellett a *concubina meretrix* fogalmát is és II. Istvánnak „bűnlajstroma” egyik pontjaként szemére is vetik: „legittimam nolebat ducere uxorem, sed concubinis meretricibus iunctus erat.”⁵⁴ Különbséget tettek tehát *concubina* és *concubina meretrix* közt, s a *concubina* tartását a feleség mellett — legalább a XI. században — még az egyház is elnézte. Ez egyébként könnyen érthető és magyarázható is lenne, mert olyan népről és királyi családról volt szó, amely — akkor — alig néhány évtizede lett kereszténnyé és körükben a keresztény etika felfogásának uralkodóvá tétele még igen sokáig tartó folyamat volt. Mivel I. András esetében sem keltett súlyos megbotránkozást kortársai közt ágyastartása, méginkább hihető ez atyjáról.

Joannes de Utino feljegyzésének hitelét közvetve támogathatja a krónikának az az adata, hogy István király Vazult „propter juvenilem lasciviam” et stultitiam” bebörtönöztette.⁵⁵ Bár ez aligha lehetett bebörtönzésének igazi oka, „lasciv” magatartásának híret mindenesetre igazolja a XI. század hatvanas éveiben, az első gestaszerkesztés megírásakor.

Ennek alapján azonban feltehető az is, hogy a királyi család tagjainak esetleges többnejűségükből vagy ágyasaiktól született fiait a XI. század első felében a közfelfogás nem tartotta fattyaknak, hanem az uralkodóházhoz tartozóknak tekintették őket, és — bizonyos körülmények között — trónöröklési jogukat is elismerték. Jogállásuk — ebben az esetben — talán a Meroving- és Karoling-kor (többnejűséget is feltételező) királyi mellékházasságaiból származó sarjakéhoz lenne hasonlítható, akiket — pusztán a királyi törzsokból való származásuk címén — szintén nem zártak ki a trónöröklésből.⁵⁶

3. Alaposan meg kell fontolnunk azt a lehetőséget is, hogy krónikáink *non verus thorus*-a és a Joannes de Utino-nál említett *concubinatus* esetleg nem többnejűséget vagy a feleség mellett ágyas tartását jelenti, hanem talán egy, a hazai kutatás által csak kevés figyelemre méltatott, a XI. századi Magyarországon is divott házassági formát érthetünk rajta.

Fejtegetésünk alapja korabeli jogforrásaink néhány olyan pontja lehet, amelyek közvetve vagy közvetlenül a *concubinatus*ról intézkednek.

Kifejezett említésével a két esztergomi (?) zsinat végzéseiben találkozunk: mindkettő eltiltja a concubinák tartásától az áldozópapokat.⁵⁷ Mindkét végzés

⁵⁴ SRH I. köt. 437. l.

⁵⁵ Uo. 320. l. — Ez az adat olyan szövegbe ágyazottan olvasható, amely — legalább egyes részeiben — valószínűleg közel áll az eredeti XI. századi előadáshoz, de amelyet a Vazul-genealógiát kijavító szerző megváltoztatott. Vazul „juvenilis lascivia”-jának híre bizonyára az elsődleges szövegből származik, azonban nem „ifjú” *lascivia*-t jelent, hanem inkább a herceg meglelt férfikorában tanúsított magatartásának gúnyos jelzője. Az elbeszélés szerint ugyanis István király élete vége felé mindenesetre Imre halála (1031) után is, börtönben tartotta Vazult „ifjúkori” ballépése miatt, „ut corrigeretur”. Ez évtizedes fogság lett volna, hiszen Vazulnak akkor már három fia volt. Kérdés azonban, hogyan lehetett volna Vazul a nyitrai várbörtönben a három gyermek atyjává. Ezért a kifejezésen inkább „ifjúra valló, ifjúhoz illő” kicsapongást kell értenünk.

⁵⁶ R. Schröder: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte. Leipzig. 1907. 113—114. l. H. Planitz: Deutsche Rechtsgeschichte, Graz. 1950. 65. l. Vö. H. Conrad: Deutsche Rechtsgeschichte, Karlsruhe, 1962. I. köt. 155. l. — Külön tanulmányban vizsgálta a kérdést W. Sichel: Das Thronfolgerecht der unehelichen Karolinger [Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt. 24. (1903) röv.: ZRG].

⁵⁷ A synodus prior szerint „si presbyter concubinam habuerit, deponatur” (Závodszy: i. m. 204. l.), a synodus altera szerint „si presbyter altari deseruiens concubinam habuerit, illa auferatur, ipse vero iuxta preceptum episcopi, fructu peracto penitentiae ad ministrandum altari restitatur ecclesie” (Závodszy: i. m. 208. l.).

határozottan megkülönbözteti őket az „*uxor*”-tól. Ezen az alapon arra gondolhatnánk, hogy egyszerűen paráználkodásnak minősített kapcsolatok megszüntetését írták elő. Ez a következtetés azonban elszórt volt. Ehelyett más, messzebb vezető interpretálás is lehetséges.

Az áldozópapok részére a két zsinati végzésben tilalmazott concubinatus mibenlétéhez az 1092. évi szabolcsi zsinaton hozott törvény rendelkezésének vizsgálatával férközhetünk közelebb.⁵⁸ A rendelkezések második pontja így határoz: „Si quis autem presbiter ancillam suam uxoris in locum sibi associaverit, vendat, et si noluerit, venundetur tamen.” A papi concubiná-król szóló esztergomi pontok értelmezésébe azért van jogunk a szabolcsi zsinat idézett rendelkezését bevonnunk, mert a szabolcsi zsinat és a korábbi (?) esztergomi synodus ugyanolyan sorrendben tárgyalja a papok tilalmazott kapcsolatait:

szabolcsi zsinat

bigami
viduarum mariti
repudiatarum mariti
qui ancillam suam uxoris
in locum sibi associavit

esztergomi (?) zsinat

qui secundam uxorem duxit
qui viduam duxit
qui repudiatam duxit
qui concubinam habet

A három első eset kongruenciája miatt okkal tehetjük fel, hogy a negyedik esetpár is nagyjában megfelelt egymásnak.⁵⁹ Ez a párhuzam megengedi, hogy az esztergomi pontokban említett concubina-t és a László-törvényben előforduló ancilla-t egybevevessük. Az egybevetés érdekes eredményre vezet.

Mindenekelőtt valószínű, hogy az *ancilla uxoris in locum associata* szintén *concubina*, de értelem szerint nem lehet minden concubina-t ancilla-nak tekinteni: a *concubina* fogalma bizonyára szélesebb volt ennél, az *ancilla* mellett egyéb speciesei is lehettek.

Ebből azonban a szabolcsi zsinat rendelkezésének interpretálását tekintve arra következtethetünk, hogy ez a törvény a papoknak csak a saját *ancilla*-val való concubinatus-t tiltotta el, de nem a concubinatus egyéb formáit.

Másrészt: az esztergomi zsinatokon tárgyalt concubinatus-t a vele párhuzamba állított 1092. évi határozat monogám viszonyoknak mutatja. Ha az ancilla-sorból való concubinát „uxoris in locum” tekintették, még inkább annak vehették az ancilla-nál magasabb társadalmi kategóriába tartozó concubina-t.

Ilyen módon a concubinatus a XI. századi hazai jogban — legalábbis az iménti értelmében — valószínűleg nem számított tisztességtelen viszonynak, és feltehető aránylag széleskörű elterjedtsége is. Ez utóbbi abból következtethető, hogy a szabolcsi zsinat a papoknak is csak a saját ancilla-val való együtt-

⁵⁸ Závodszy: i. m. 158. l.

⁵⁹ Az 1092. évi dekrétum idevágó pontjait ld. Závodszy: i. m. 158. l., az esztergomi zsinati határozatokéit, uo. 204. l. — A *pro uxore* tartott nőt a római jog is *concubina*-nak tekintette (Dig. 50, 16, 144). A szabolcsi zsinat formulája tehát — többszörös közvetítéssel — talán a római jogra lenne visszavezethető. Analóg forráshelyek: „pro uxore concubina” (400. évi toledói zsinati határozatban, Ivo-nál Decr. 8, 64., Gratianusnál c. 4. D. 34), „loco uxoris, si conjux deest, concubina” (hibásan Sevillai Isidorusnak tulajdonított hely, Ivo-nál Decr. 8, 66. Gratianusnál c. 5. D. 34.), „ancilla . . . quasi uxor” (Edictum Liutprandi, c. 106. idézi Büchling: i. m. 16. l.), „uxorem non habeo, ideo ancillam mihi associavi” (tévesen Szent Ambrusnak tulajdonított hely; Ivo-nál Decr. 8, 30. Gratianusnál c. 9. C. 32. qu. 4.). — A további vizsgálatot a — legalább első tekintetre — mutatkozó összefüggés megérdemelné. Vö. Büchling: i. m. 17. l.

élést tilalmazta, a concubinatus-nak jelölt kapcsolatokat általánosságban és kifejezetten csak az első (?) esztergomi zsinat szünteti meg részükre, de *nem a világiak számára*. A hívek számára ezt csak a második (?) Kálmán-kori zsinat tiltotta meg *implicite* azzal a rendelkezéssel, amely minden, nem az ott előírt formák megtartása mellett létesült kapcsolatra az *opus fornicarium* véelmét állapította meg.

Ha helyes a hivatkozásainkban említett három zsinatnak a kézirati hagyományozásban fennmaradt sorrendje, akkor ez azt is mutathatja, hogy a magyar jogszabály-alkotás nem egyszerre, hanem lépcsőzetesen, fokozatosan korlátozta, majd szüntette meg (vagy igyekezett megszüntetni) a concubinatus-t.

Az idézett forráshelyek elemzése — a fentiek szerint — arra a valószínűsíthető hipotézisre vezetett, hogy Magyarországon a XI. században megvolt a férfi és nő együttélésének az a faja, amelyet a források concubinatus-nak jelölnek, és a *legitim* házasságtól megkülönböztetnek, de nem minősítettek erkölcstelennek. Mint feltehető házassági formával, ezért számolnunk kell vele.

Ez a megfigyelés lehetővé teszi, hogy bővítsük a XI—XII. századi forrásainkban előforduló *concubina* kifejezés fogalomkörét. I. Andrásnál a *concubina* a feleség mellett tartott ágyast jelent, II. Istvánnál *concubina meretrix*-ről olvashatunk, a törvényben és a zsinati határozatokban pedig a *concubina az uxoris in locum* vett, nem erkölcstelen, monogám élettársnak látszik.

Eredményünket mind filológiailag, mind jogtörténetileg külföldi analógiákkal támaszthatjuk alá. A magyar forrásokból kihámozható megkülönböztetést megtaláljuk a római jogban is; az eredetileg nőül vett, *prior concubina*-val szemben áll a *mulier fornicans* (Nov. 89. c. 12. 5. §). Ugyanígy olvashatjuk a XII. század végéről származó bambergi kódex Summa-jában is: „*concubina alia cognoscitur maritali affectu, alia usu meretricio*”.⁶⁰ Bracton szintén különbséget tesz a *concubina legitima* és az olyan között, „*quae quaestum facit*”.⁶¹ Kristályosítja a fogalmakat Gratianus Decretum-ának XIII. századi Glossa-ja (ad principium D. 33. v^{ls} Sed quaeritur): „*et nota, quod in primis duobus capitulis Mag[ister] accipit concubinam pro uxore, quam quis duxit sine solemnitate, — sed Hug[uccio] intelligit de vera concubina, quam si quis habuit post baptismum promoveri non debet.*”⁶²

Jogforrásértelmezésünk helyességének maradéktalan igazolása megkívánná — megközelítő teljességgel — az egyetemes jogtörténet mindazon eredményeinek ismertetését, amelyek az ókori és középkori latinságban *concubinatus* kifejezéssel jelölt, de tisztességtelennek nem tartott kapcsolatok mibenlétére vonatkoznak. Ennek a követelménynek azonban nem tehetünk eleget, legfőként a rendelkezésünkre állt szakirodalom viszonylagos szűkössége miatt. Ezért arra kellett szorítkoznunk, hogy az általunk elérhető munkák, főként kézikönyvek alapján foglaljuk össze a külföldi szakkutatás részünkre megismerhetővé vált megállapításait.

A római jogban a concubinatus kezdetben pusztán tényleges, jogilag el nem ismert kapcsolat volt, és csak a házassági tilalmak kiterjedése következtében tett némi jogi jelentőségre szert. Ekkor — bizonyos határok között —

⁶⁰ *Freisen*: i. m. 65. l.

⁶¹ Szerinte a „*concubina legitima*” kapcsolata „*legitimum est, quantum ad haereditatem et haereditatis successionem; et tamen illegitimum quoad dotis exactionem, cum dos constituta fuerit alibi, quam ad ostium ecclesiae propter verba in intentione mulieris contenta*”. (*Du Cange*: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, digessit G. A. L. Henschel, Niort, 1883, II. köt. 483. l.)

⁶² *Freisen*: i. m. 66. l.

tűrni kezdték. A lex Iulia de adult. kivette a *stuprum* büntetése alól a felszabadított, valamint a szabad születésű, de megvetett helyzetű nőekkel fenntartott kapcsolatokat, a lex Iulia de marit. ord. pedig legfőként a szenátoroknak, de más férfiaknak is tilalmazta az ilyen nőekkel a házasságkötést. Ezért azok számára, akiknek a törvény ilyen módon a házasságkötést tilalmazta, illetve korlátozta, csak a concubinatus választása maradt kiútként. Ugyancsak a házassági tilalmak adtak okot a provinciák tisztségviselőinek és a katonák bizonyos csoportjainak a concubinatus felvételére. A concubina hijával volt a férjes nőket megillető *honor matrimonii*-nek és gyermekei házasságon kívül születetteknek számítottak. Idők folyamán a concubinatus társadalmi befogadására és elismertetésre is talált, elterjedt a szabad születésű, tisztos polgárnők concubinatusa is, sőt az egyes császárok is tartottak concubina-t feleségük halála után. Eredetileg, úgy látszik, a házasság fennállása alatt létrejött concubinatus-t és több concubina egyidőben való tartását is megtűrték.

A késői császárkorban a concubinatus-ról vallott felfogás a korábbiakhoz képest megváltozott. Nagy Konstantin ugyan erőteljesen állást foglalt ellene és üldözte, kivált a tisztségviselők és az alacsonyabb társadalmi vagy jogi helyzetű nők concubinatus-át, a concubinatus megítélése azonban egyre közelebb került a házasságéhoz. Olyan követelményeket támasztottak vele szemben, amelyeket a klasszikus jog nem ismert: házasság mellett nem tűrték és olyan nővel, akivel egyébként házasság is lehetséges volt, megkivánták a viszony tartósságát (*consuetudo*). Az ilyen kapcsolatot a házasságtól a *maritalis affectus*-ból eredő *dignitas* hiánya különböztette meg. Egyébként *inaequale coniugium*-nak tekintették.⁶³ Ha valaki *persona ingenua et honestae vitae*-vel élt tartóssan együtt, viszonyukat házasságnak vélelmezték. Ezt a vélelmet a férfi avaral a *contestatio*-val kerülhette el, hogy a nőt nem feleségként, hanem concubina-ként veszi magához.⁶⁴

Justinianus újból részletesen szabályozta a viszonyt. Bizáncban a IX. század végén mint jogintézményt megszüntették, nyugaton azonban a civil jog ilyesmiről nem tudott, sőt a civiljogászok többször is kiemelték megengedett voltát: így a *Petri Exceptiones Legum Romanarum*,⁶⁵ a *Summa Codicis Trecentensis*⁶⁶ és *Accursius Glossa*-ja.⁶⁷ Bartolus még tovább megy: szerinte a *sequens matrimonium* csak azokat a gyermekeket törvényesíti, akik „ex concubina retenta in domo” születtek.⁶⁸

⁶³ Cod. Just. 5, 27,3 (443)

⁶⁴ A római concubinatus ismertetésében szorosán követtem *M. Kaser* fejtegetéseit (Das römische Privatrecht, [Handbuch der Altertumswissenschaft, zehnte Abt. dritter Bd.] Erster Abschnitt, München, 1955. 280—281. l., zweiter Abschnitt, 1959. 125—127. l.), helyenként kiegészítve *Freisen* megállapításaival (i. m. 47—49. l.). A forráshelyeket és a további irodalmat ld. náluk részletesen.

⁶⁵ *Freisen*; i. m. 52. és 67. l.

⁶⁶ Ha ti. a nő „unica” és „in domo habitans” (idézi: *E. Besta*: La famiglia nella storia del diritto italiano. Padova. 1933. 199. l.)

⁶⁷ *Glossa Dig.* 25,7,3 v¹⁸ in concubinato: „Et si protestor, ut dictum est, non dicor committere stuprum vel adulterium propter licitum concubinatum etiam per leges”; *Glossa Dig.* 23,2,24 v° *Intelligenda*: „Duo etiam tantum coitus sunt liciti secundum leges . . . scilicet cum concubina et uxore, alii omnes sunt illiciti; secundum decreta unus tantum scilicet cum uxore, cum alia vero fornicatio”; *Glossa Dig.* 25,7,3 v° *Legis*: „Fori non poli, nam secundum canonicas et divinas scripturas est fornicatio”, idézi *Freisen*: i. m. 67. l. és *A. Esmein—R. Génestal—J. Dauvillier*: Le mariage en droit canonique. Paris. 1935², II. köt. 137. l. 1,2. jegyzet.

⁶⁸ *Panormitanus* bíráló megjegyzéseivel együtt idézi *A. Esmein—R. Génestal—J. Dauvillier*: i. m. 42—43. l. 4. jegyzet.

A keresztény szerzők és az egyházi jogalkotás sokáig helyenként és időnként változó megítélésben részesítették a concubinatus-t.⁶⁹

A Szent Ipolynak (†235) tulajdonított kánonok megengedik, sőt felbonthatóságát illetően nagyjában úgy ítélik meg, mint a házasságot.⁷⁰ A 400-ban tartott toledói zsinat hasonlóképpen döntött⁷¹, Szent Ágoston pedig — bizonyos feltételek megléte esetén — hajlott arra, hogy a római jog értelmében vett concubinatus-t a házassághoz hasonlóknak lehessen felfogni.⁷² A IV. századi eredetű *Constitutiones Apostolicae* ezzel szemben mereven elvetették.⁷³

I. Leó pápa 458/459. évi döntése komoly befolyással volt a következő évszázadok jogalkotására és irodalmára egyaránt. Döntésének értelmezése nagy nehézségekbe ütközik, és már átvezet a germán jogok kérdéséhez. Szigorúan véve, nem is a concubinatus-szal általában, hanem csak a rabszolganővel való concubinatus-szal foglalkozik.

Megnyilatkozásához Rusticus narbonnei püspöknek az a kérdése adott alkalmat, hogy feleségül adhatja-e leányát keresztény pap olyan férfihez, „*quiam habebat coniunctam mulierem, ex qua etiam filios susceperat*”. A pápa szerint „*non omnis mulier iuncta viro uxor est viri, quia nec omnis filius haeres est patris. Nuptiarum autem foedera inter ingenuos sunt legitima et inter aequales . . . Itaque aliud est uxor, aliud concubina; sicut aliud ancilla, aliud libera. Propter quod etiam Apostolus ad manifestandum harum personarum discretionem posuit ex Genesi, ubi dicitur Abrahae: Ejice ancillam et filium eius: non enim haeres erit filius ancillae. Unde cum societas nuptiarum ita ab initio constituta sit, ut praeter sexuum conjunctionem haberet in se Christi et Ecclesiae sacramentum, dubium non est eam mulierem non pertinere ad matrimonium, in qua docetur nuptiale non esse mysterium. Igitur cuiuslibet loci clericus, si filiam suam viro habenti concubinam in matrimonium dederit, non ita accipiendum est, quasi eam conjugato dederit, nisi forte illa mulier, et ingenua facta et dotata legitime et publicis nuptiis honestata videatur . . . Quia aliud est nupta, aliud concubina, ancillam a toro abjicere et uxorem certae ingenuitatis accipere non est duplicatio conjugii, sed profectus honestatis.*”⁷⁴

Bár bizonyossággal nem dönthető el, vajon Leo germán, római, vagy ótestamentumi zsidó jogfelfogást követve nyilatkozott-e, az azonban lehetséges, hogy mivel egy akkor évtizedek óta nyugati gót fennhatóság alatt álló terület

⁶⁹ A korai egyházi felfogást röviden tárgyalja és az interpretációs nehézségeket is kiemeli *J. Gaudemet: L'Église dans l'empire romain (IVe—Ve siècles) (Histoire du Droit et des Institutions de l'Église en Occident, publiée sous la direction de G. Le Bras. Tome III.) 538—539. l.*

⁷⁰ „*si Christianus, postquam cum concubina speciali vixit, quae ex ipso peperit filium, illa spreta [aliam feminam] ducere vult, est occisor hominis, nisi forte in fornicatione illam deprehenderit.*” (Idézi *Freisen: i. m. 59. l.*)

⁷¹ „*is, qui non habet uxorem, et pro uxore concubinam habet, a communione non repellatur, tamen ut unius mulieris aut uxoris aut concubinae sit coniunctione contentus.*” (Gratianusnál: c.4 D.34. idézi: *Freisen: i. m. 60. l.*)

⁷² „*Solet quaeri, cum masculus et faemina, nec ille maritus nec illa uxor alterius, sibimet non filiorum procreandorum, sed pro incontinentia, solius concubitus causa copulantur, ea fide mediante, ut nec ille cum altera, nec illa cum altero id faciat, utrum nuptiae sint vocandae? Et potest quidem fortasse non absurde hoc appellari connubium, si usque ad mortem alicuius eorum id placuerit et prolis generationem, quamvis non ea causa coniuncti sunt, non tamen vitaverint.*” (Gratianusnál: c.6.C.32. qu.2.)

⁷³ „*fidelis, qui habet concubinam, si servam, desinat, et legitime ducat uxorem, si liberam: eam in uxorem accipiat, si nolit, rejiciatur.*” (Idézi *Freisen: i. m. 59. l.*)

⁷⁴ Idézi *Bückling: i. m. 22. l. (Gratianusnál c.12.C.32. qu.2.)*

püspökéhez fordult, tekintetbe vehette a helyi germán jogot is.⁷⁵ Komolyan megfontolandó érv a germán felfogás Leotól történt figyelembe vétele mellett és a római jog általa való kizárólagos érvényesítése ellen az a körülmény, hogy Leo a férj által adandó *dos*-ról beszél. (A *dos*-t ti. germán jog szerint adja a férj, a római szerint a nő.) Az sem állítható határozottan, hogy a pápa egyetemes érvényű döntést akart hozni, hanem elgondolható az is, hogy óvatos formulázású *rescriptum*-ával csak helyi jogszükséglet kielégítése volt szándékában. Nem nyilatkozik Leo ez alkalommal sem a szabadok között fennállható kapcsolatokról, sem a rabszolgák egymás közti viszonyáról. Véleménynyilvánítása egy szélső esetre, szabad férfi és rabnő együttélésére vonatkozik. Interpretálása Freisen szerint a következő lehetne: „Ha valaki rabszolgánovel él együtt anélkül, hogy felszabadítaná, *dos*-t adna neki és ünnepeles esküvőt tartana, arról vélelmezhető, hogy nem házasságban, hanem *concupinatus*-ban akar élni vele.”

Ha a fent kifejtett elgondolás helyessége legalább nem kizárt, akkor azt mondhatnánk, hogy Leo döntése nem itéli el eleve a szabadok közti, *dos* nélküli házasságot, másrészt hajlékony fogalmazása és bizonyos kérdésekben hallgatása lehetőséget adott egyes germán jogoknak a *rescriptum* (részleges vagy teljes) félremagyarázására.

A pápa döntése ti. a *concupina*-t teljesen azonosnak veszi az *ancilla*-val, másrészt nem foglalkozik a *több szabad* asszony egyidőben feleségként való tartásának kérdésével. A *lex Baiuvariorum* (15,9) ezt a lehetőséget ki is használta és úgy intézkedett, hogy egy apának a fiai, „ha sok felesége volt is, de mindannyian szabadok”, az atyai örökséget egyenlően osszák fel, a rabnőtől való fiak azonban a szabad nőktől született féléstvéreik mellett nem kapnak örök-részt, „quia in veteri lege scriptum est: Non enim erit heres filius ancillae cum filio liberae”.⁷⁶ A szabad nőekkel való poligámia a Meroving-dinasztiában a kereszténységre való áttérés után is virágzott az egyház nyomatékos kárhovatatása nélkül,⁷⁷ sőt a Karolingok közül például Martell Károly apjának, Pipinnek is egyszerre két, a forrásokban *uxor*-nak jelölt felesége volt.⁷⁸

A régi germán jogok a házasság fő típusai között határozottan megkülönböztették a dotális házasságot, amelynél a férfi (eredetileg a nő vételárául szolgált) *dos* megadásával megszerezte felette a *mundium*-ot, és a *dos* teljesítése és a *mundium* megszerzése nélküli, szabad házasságot. Ez utóbbinak jellegzetes formája volt a felek *consensus*-án alapuló „Friedelehe”. Erre főként H. Meyer kutatásai irányították a figyelmet.⁷⁹

Eredetileg sem a dotális házasság, sem a „Friedel”-kapcsolat⁸⁰ nem volt monogám, de törvényes együttélésnek számított mind a kettő. Bármelyikük

⁷⁵ Az ószövetségi jogfelfogás tekintetbe vételének lehetőségét Freisen vetette fel (i. m. 61. l. 10. jegyzet). Értelmezéséhez ld. még Bückling: i. m. 19—23. l. és Gaudemet: i. m. 534—535. l.

⁷⁶ Bückling: i. m. uo.

⁷⁷ H. Brunner: Die uneheliche Vaterschaft in den älteren germanischen Rechten. [ZRG Germ. Abt. 17. (1896) 1—6. l.] — E. Hoyer: Die Ehen minderen Rechts in der fränkischen Zeit. Brünn. 1926 című, a témával foglalkozó értekezését nem volt módunkban tanulmányozni.

⁷⁸ S. Hellmann: Die Heiraten der Karolinger (Ausgewählte Abhandlungen zur Historiographie und Geistesgeschichte des Mittelalters. Herausgegeben und eingeleitet von H. Beumann, Weimar, 1961) 361. l. — Először megjelent: Festgabe K.Th. Heigel. München. 1903.

⁷⁹ Friedelehe und Mutterrecht, ZRG Germ. Abt. 47. (1927) (röv.-Friedelehe) és Ehe und Eheauffassung der Germanen (röv.: Eheauffassung), Festschrift E. Heymann. Weimar. 1940, I. köt. — H. Meyer megállapításainak tudományos visszhangját és fogadtatását a szakirodalomban röviden ismerteti H. Conrad: i. m. 38. l.

⁸⁰ A „Friedel” jelentésének fejlődését ld. Eheauffassung 26—27. l.

csak szabad⁸¹ és nem-házás állapotú⁸² nővel volt köthető. (Férjes nő kapcsolata házastársán kívül más személlyel házasságtörés volt.)

A latinnyelvű források a „Friedelehe”-t rendszerint *concupinatus*-nak írják, vagyis ugyanazzal a terminusszal jelölik, mint az úrnak rabszolgánójével való viszonyát, ami azonban nem jelentette a kettő azonos elbírálását. Az ilyen megítélés sokáig a keresztény germán jogtól is idegen volt. Tulajdonképpen *concupinatus* csak a rabnővel való együttélés volt, amint Leo rescriptuma, a lex Baiuvariorum idézett része és a lex Romana Raetica Curiensis egyik pontjához (4. 6) fűzött Interpretatio is mutatja: ez ti. szembeállítja a „de ingenua muliere legitimos filios” az „alii filii de non legitima muliere . . . id est de concubina”-val, akik *naturalis filius*-ok, *ornungus*-ok.⁸³ A germán jog a feleség és a tulajdonképpen *concupina* között eredetileg aszerint tett különbséget, hogy *ingenua* vagy *ancilla* volt-e.⁸⁴ A „Friedelehe”, a mundium-nélküli szabad házasság concubinatus-szá nyilvánítása hosszú folyamat volt, egyes formái továbbéltek helyenként a XV. századig.

A „Friedelehe”-t kötött nő nem került férjének mundium-a alá, ezért sem maga⁸⁵, sem gyermekei⁸⁶ nem lettek a férfi családjának („Sippe”-jének) tagjai, hanem az asszony apjának családjához tartoztak. A „Friedelehe” kötésének voltak formái, megelőzhetette leánykérés, akár az apánál, akár a rokonoknál, akár magánál a nőnél⁸⁷, de létrejöhetett formátlan házasságként is.⁸⁸ Felbontása jogában állott mind a férfinak, mind a nőnek,⁸⁹ olykor szintén meghatározott formák között.⁹⁰

Házasság-voltát sokáig nem vonták kétségbe, sőt egyízben IV. István pápa ismerte el ilyenek Nagy Károly egy „Friedelehe”-jellegű kapcsolatát.⁹¹ Nagy Károly leányai közül több kötött ilyen házasságot,⁹² ami egyébként a többi Karolingoknál is igen gyakori volt. Felfogásukra jellemző I. Lothar és Kopasz Károly eljárása. Lotharnak egyidejűleg több *concupina*-ja volt,⁹³ ezek közül az egyiket, az általa felszabadított, szolgáló eredetű Doda-t „*dilectissima et familiarissima femina nostra*”-nak nevezte.⁹⁴ Kopasz Károly az előkelő származású Richildist családjától eredetileg *concupina*-nak kérte meg és mint ilyenrel is kelt egybe vele, utóbb pedig dotatio és desponsatio⁹⁵ útján is feleségül vette.

⁸¹ Friedelehe, 227—228. l.

⁸² Uo. 228. l.

⁸³ *Bückling*: i. m. 24. l. Ugyanitt nagyon tanulságos egybevetés a lex Romana Visigothorum és ennek Interpretatio-ja megfelelő pontjaival!

⁸⁴ A dos-nélküli házasságban élő szabad asszonyt a férjétől kapott „donum matutinale” (Morgengabe), és ha férjének egyetlen felesége volt, háza úrnőjének tisztsége is megkülönböztette a *Kebse*-től, a férfi szolgáló-sorú ágyasától (Friedelehe, 230. l.).

⁸⁵ Eheauffassung, 24—26. l.

⁸⁶ Friedelehe, 242. l.

⁸⁷ Eheauffassung, 27—28. l. (Északi példák.) Példák a Karoling családból: Kopasz Károly („*Carolus certo nuntio comperto obiisse Ermentrud uxorem suam, sororem Bosonis nomine Richildem mox sibi adduci fecit et in concubinam accepit. Qua de re eidem Bosoni abati S. Mauritii cum aliis honoribus dedit.*” Idézi: *Freisen*: i. m. 53. l. és *Hellmann*: i. m. 368. l.) és Arnulf leánykérése. (*Hellmann*: i. m. 363—364. l.)

⁸⁸ Eheauffassung, 43. l.

⁸⁹ Uo. 26. l.

⁹⁰ Friedelehe, 241. l.

⁹¹ *Hellmann*: i. m. 370. l.

⁹² Eheauffassung 31. l. *Hellmann*: i. m. 369. l.

⁹³ *Hellmann*: i. m. 363. l.

⁹⁴ Uo. 370. l.

⁹⁵ *Freisen*: i. m. 53. l.

Saját nyilatkozata szerint azonban „copula secundum Dei voluntatem nostrae coniunctionis” napjának október 12-ét, *concubinatus*-uk kezdetét tartotta és ezt évenként meg is ünnepeltette, de nem az utólagos egyházi menyegző napját!⁹⁶

A IX. századi zsinatok és egyházi bűnbánati könyvek többször is hangsúlyozták a 400. évi toledói zsinat (71. jegyzetben idézett) határozatának ismétlésével a (*concubinatus*-nak jelölt) monogám „Friedelehe” megengedett-ségét, de fölbonthatóságát is.

Az egyház a „Friedelehe”-t mindenekelőtt monogám kapcsolattá igyekezett tenni, s csak miután ez nem sikerült, járt el ellene teljes határozottsággal. Voltak területek, ahol egyneű családformává fejlődött és egészen a késői középkorig fennállott a dotális házasság mellett.⁹⁸ (Itt elsősorban a különböző spanyol jogokból ismeretes, nyugati gót eredetű *barragania* egyház által ismét intézményére⁹⁹ és skandináv jogokra lehet utalni. Ez utóbbiak szerint az egyes helyeken különféle módon szabályozott idő [3,20, 30 év] eltelte után a kapcsolat teljesjogú házassággá vált.)¹⁰⁰ A dos-nélküli házasság maradványának tekinthető a morganatikus házasság sokféle elterjedt intézménye is.¹⁰¹

Az egyház (aránylag késői) fellépését a dos-nélküli házasság ellen nagyban megkönnyítette az, hogy a belőle származó gyermekek — anyjukkal együtt — nem az apai, hanem az anyai Sippe-hez tartoztak, és így nem lehettek atyjuk törvényi örökösei sem.¹⁰² (Kivétel volt ez alól az az eset, ha a férj utólag gondoskodott a *dos*-ról, illetve a *cartula dotis*-ről.)¹⁰³

A nagy változás eredményező lépés ehhez képest a dos-nélküli házasság el nem ismerése volt általában.¹⁰⁴ Ezt a lépést tette meg Benedictus Levita IX. század közepén hamisított műve és a Pseudo-Isidor gyűjtemény bizonyos kánonjai, kimondván a „Nullum sine dote fiat coniugium” elvet.¹⁰⁵

⁹⁶ Hellmann: i. m. 371—372. l.

⁹⁷ Uo. 373. l. 5. jegyzet, Freisen: i. m. 62—64. l.

⁹⁸ Eheauffassung, 36—37. l.

⁹⁹ Rövidre fogott jellemzését ld. Friedelehe, 233—234. l.; részletesebben: J. Ficker: Über nähere Verwandtschaft zwischen gothisch-spanischem und norwegisch-isländischem Recht, Mitteilungen d. Instituts f. österreichische Geschichtsforschung, II. Ergänzungsband, 1888. 464, 481—486. l. továbbá ugyancsak ő: Untersuchungen zur Erbenfolge der ostgermanischen Rechte, Innsbruck, 1896—1898. III. köt. 410, 1898—1899, IV, köt. 317—331. l. Ugyanezek a helyeken példák a nő (*Barragana*) öröklésére a férfivel közösen szerzett javak felében. — Th. Melichernek (Die germanischen Formen der Eheschliessung im westgotisch-spanischen Recht, 1940) és A. Schultzenak [Über westgotisch-spanisches Eherecht mit einem Exkurs „Zur Geschichte der westgotischen Rechtsquellen” (Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Phil.-Hist. Klasse] 1944) a témával foglalkozó munkáit nem szerezhettük meg, csakúgy, mint A. Weitnauer tanulmányát sem (Die Legitimation des ausserehelichen Kindes im römischen Recht und in den germanischen Rechten des Mittelalters [Basler Studien zur Rechtswissenschaft 14] 1940.)

¹⁰⁰ Friedelehe, 232. l.

¹⁰¹ Eheauffassung, 37—38. l.

¹⁰² Ld. Jónás orléans-i püspök nyilatkozatát a IX. század első harmadából: „...damnanda consuetudo inolevit, ut perraro sponsus et sponsa in missarum celebratione secundum premissam ordinationem benedicantur. Nam et filii, qui ex tali concubitu generati sunt, licet uterque parens liberae sit conditionis, in haereditate cum fratribus ex legitimo matrimonio natis — quod dolendum est — minime iuxta mundanum legis censuram succedere valent.” (Idézi Freisen: i. m. 140. l.) — Vö. Bückling: i. m. 11—12. l.

¹⁰³ Bückling: i. m. 32—34. l.

¹⁰⁴ Eheauffassung 32—33. l. 126. jegyzet.

¹⁰⁵ A helyet Gratianus is felvette munkájába: c.6.C.30.qu.5: „Nullum sine dote fiat coniugium; iuxta possibilitatem fiat dos; nec sine publicis nuptiis quisquam nubere aut uxorem ducere paesumat.” Ugyanígy Benedictus Levitatól való a c.1.C.30.qu.5 is: „Aliter legitimum non

Az egyház minden bizonnyal azt a körülményt is tekintetbe vette, hogy a mundium-nélküli házasság intézménye sokszor olyan kapcsolatok létrejöttét is előmozdította, amelyeket az egyházi jog — az egyik fél tagadása esetén. házasság-voltuk bizonyíthatatlansága miatt — titkos házasságként tilalmazott. Az egyházi felfogás ilyen alakulásának helyenként a világi jog mintegy elébe ment és a férfi által adott *dos*-t minden esetre a házasságkötési szándék bizonyítékának tekintette,¹⁰⁶ ha a *dos*-nélküli házasságot nem is minősítette törvénytelennek.

Az egyház szerepe a *dos*-nélküli házasságformák felszámolásában és a dotális házasság kizárólagossá tételében vitathatatlan, de bizonyos, hogy nem az egyetemes egyházjog — ha jogosult ez a kifejezés a tárgyalt korszakban — „immanens” fejlődésének eredményeiről van szó. Tekintetbe kell venni, hogy eredetileg különféle germán, de legfőként a frank egyház fellépéséről van tudomásunk, és hogy a *dos* követelménye a germán házassági jogból terjedt el *idővel* az egyetemes egyházjogban.¹⁰⁷ Súlyos bizonyítéka ennek, hogy nem-germán lakosságú vidékeken az egyházi jogszolgáltatás a házasságok törvényességének megállapításánál nem a *dos*-adás, hanem egyéb momentumok vizsgálatának tulajdonított nagyobb fontosságot, a helyi szokásoknak megfelelően.¹⁰⁸

Hangsúlyozni kell, hogy többoldalú fejlődés mehetett végbe: a frank egyház a *germán* házasság egyik formáját tette kizárólagossá saját jogában és *segítette* azzá válni más népeknél is a befolyása alatt álló világi jogban. (Partikulárisan azonban — legalább csökevényeiben — sokáig megmaradt a mundium nélküli, régi házasság is, germán jogvidékeken is.)¹⁰⁹ Ez a germán alapvetésű jog azután *hosszú fejlődés eredményeként* az egyetemes egyházjog tétele lett, Gratianus korára pedig — a szakirodalom szerint — ez az alakulás már befejeződött.¹¹⁰ Gratianusnak a c. 4. D. 34.-hez fűzött *Dictum*-a a következőképpen foglalt állást: „*Concubina autem hic ea intelligitur, quae cessantibus*

it coniugium, nisi ab his, qui super ipsam feminam dominationem habere videntur et a quibus custoditur, uxor petatur et a parentibus et propinquieribus sponsetur et legibus dotetur, et suo tempore sacerdotaliter, ut mos est . . . benedicatur . . . Ita peracta legitimā scitote esse connubia, aliter vero praesumpta non coniugia, sed adulteria, vel contubernia, vel stupra, aut fornicationes potius, quam legitima coniugia esse non dubitate, nisi voluntas propria suffragaverit. et vota succurrerint legitima.” (Ld. ehhez *Freisen* értelmezését: i. m. 139. l. Eredeti, teljes szövegét idézi *Hanuy*: i. m. 69—70. l.)

¹⁰⁶ Ld. a lex Visigothorum Erwigiana (681) egyik pontját: „*Nuptiarum opus in hoc dignoscitur habere dignitatis nobile decus, si dotatum scripturarum hoc evidenter praecesserit munus. Nam ubi dos nec data est, nec conscripta, quod testimonium esse poterit in hoc coniugio dignitatem esse futuram?*” (Idézi *A. Esmein—R. Génestal*: i. m. I. köt. 210. l. 1. jegyzet. Vö. *Eheauffassung* 36. l. 138. jegyzet. A *dos*-nélküli házasságot elismerő törvényeket ld.: *Freisen*: i. m. 107. l. 10. jegyzet.)

¹⁰⁷ *Ficker*: Untersuchungen III. köt. 351—353. l.

¹⁰⁸ Uo. — *Ficker* igen jellemző mozzanatnak látja, hogy Dél-Olaszországban gyakran emlegetik a „*dotatio ante fores ecclesiae*”-t, de csak mint a „*viventes iure Francorum*”, az ottani normann-frank lovagság sajátos, külön szokását.

¹⁰⁹ A már említett skandináv jogokon és a spanyol barraganián kívül az angol fejlődésről ld. *F. Roeder*; Die Familie bei den Angelsachsen (Studien zur englischen Philologie, Herausgegeben von L. Morsbach, IV.) Halle a. S. 1899. 70—75. l., s a részben germán alapokon fejlődött olasz jogokban a concubinatusról: *A. Pertile*: Storia del diritto italiano. Padova. 1871. III. köt. 324—326. l. és *G. Salvioli*: Storia del diritto italiano. Torino. 1930°, 409. és köv. l.

¹¹⁰ *Freisen*: i. m. 64. l. és *W. Plöchl*: Das Eherecht des Magisters Gratianus [Wiener Staats- und Rechtswissenschaftliche Studien (Neue Folge der Wiener Staatswissenschaftlichen Studien). Herausgegeben in Verbindung mit H. Mayer und A. Merkl von H. Kelsen. Bd. 24]. Leipzig und Wien. 1935. 51. l.

legalibus instrumentis unita est et coniugali affectu adscitur; hanc coniugem facit affectus, concubinam vero lex nominat.”

A XI. századi magyar forrásokban olvasható concubinatus is az egyház-jog említett fejlődésének láncszemét alkothatja, bár jelenleg — az előtanulmányok hiánya következtében — pontos helyét és összefüggéseit még nem lehet megállapítani.¹¹¹ A részünkre megismerhetővé vált, aránylag csekély terjedelmű anyagból a magyar forrásokból kihámozható concubina-fogalomhoz VI. Lajos francia király egyik oklevelének „uxor concubina”-ját találtuk a legközelebb állónak.¹¹²

A megelőző fejtegetések és párhuzamok lehetővé teszik, hogy a XI. század végéről származó magyar forrásokban említett concubinatus-ra mint az egyház által *legalább tolerált* intézményre következtessünk. Mibenlétét egyelőre aligha lehet még vázolni is.

Ami a forrásokból kihámozható róla, körülbelül ennyiben foglalható össze: — az egyébként szintén tolerált ágyasságon kívül — concubinatus-nak jelölték egy monogám, de a teljesjogú házasságtól és a paráznaságnak minősített kapcsolattól egyaránt megkülönböztetett viszonyt, s ezt eredetileg a klerikusoknak sem tilalmazták kifejezetten. (A teljesjogú házasságtól való megkülönböztetés jegyei szintén nem határozhatók meg.)

Concubina ebben az értelemben nemcsak ancilla, hanem szabad állapotú nő is lehetett. A kapcsolat concubinatus-jellege *nem* az asszony ancilla voltából következett, mert rabszolganő is élhetett *connubium*-ban, szabad emberrel is.¹¹³

Ez a concubinatus nem azonosítható egyszerűen „a pogány módra kötött” házassággal, márcsak azért sem, mert a papságnak a concubinatus-t először csak a saját ancillával tiltották meg, de a szabad nőkkel nem; az azonban kizártnak tekinthető, hogy az egyház bármikor is megengedte volna papjainak a *pogány szertartás szerinti* házasságkötést bármilyen társadalmi helyzetű nővel. Ezért a concubinatus minősítés nem a házasság pogány vagy keresztény szertartás szerinti kötésén, hanem más, még nem tisztázott körülményen alapulhatott.

Valószínű, hogy ez az elemzett viszony pogánykori eredetű lehetett, már a nemzetségi társadalomban létezhetett, és régi maradványként találkozhatunk vele a XI. században.

Ilyen módon megengedhető az a szöveginterpretálás is, hogy a krónikák és Utinói János Vazul és gyermekei anyja kapcsolatának minősítésével ennek a XI. századi forrásainkból nyomokban még kivehető, régi házasságformának az emlékét örökítették ránk a *non verus thorus*, illetve a *concubinatus* említésében.

c) Feltehető, hogy a XI. századi szöveg megemlékezett a Tátonyok nemesség-szerzéséről: „ob hanc coniunctionem illos de Tatun nobilitatem accepisse.”

A *nobilis* nemcsak XII. századi, hanem XI. századi forrásainkban is előfordul, s nem is ritkán. Használja a XI. századi gesta pl. a Koppány-lázadást

¹¹¹ Egy esetleges ilyen irányú vizsgálatnak természetesen a keleti egyházjog idevonatkozó ágának fejlődését is a legnagyobb figyelemre kellene méltatni.

¹¹² *Du Cange*: i. m. II. köt. 483. l.

¹¹³ Szent István I. törvényének 28. pontja: „si quis liber connubium ancille alterius sciente domino ancille elegerit, perdita libertatis sue industria, perpetuus efficiatur servus.” (*Závodszyk*: i. m. 150. l. Vö. *Degré A.* tanulmányával: Földesúri jogok a jobbágyok házasságkötése körül. *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv*. V. köt. Bpest. 1943. 181—184. l.). István törvényéből az is következik, hogy a szabad ember *saját* ancillájával reá hátrányos következmény nélkül élhetett házasságban.

megörökítő eredeti beszámolóban, Aba Sámuel történetében és másutt.¹¹⁴ Olvasható a Szent László-kori pannonhalmi gyűlés végzéseiben és a László neve alatt fennmaradt III. dekrétumban is.¹¹⁵ Éppen azért a vizsgált összefüggésben álló *nobilitas* kifejezést nem mondhatjuk a XI. századtól idegen anakronizmusnak.

Az azonban a szakirodalomban folyt hosszú és beható vita ellenére sem állapítható meg egyértelműen és határozottan, hogy milyen társadalmi csoportot érthetünk a XI. századi *nobilitas*-on.

Szent László III. dekrétumának 2. pontjában a „nobilis” az „episcopi, abbates, principes” gyűjtőneve, a XI. századi gesta egyik helyén pedig a „nobiles” a „magnates” gyűjtőnéve.¹¹⁶

Más forráshelyek azonban ennél szélesebb társadalmi kategóriának mutatják. Így a gesta Aba Sámuelről elmondja: „*principes Ungarorum et milites consilio episcoporum convenerunt . . . elegerunt de semetipsis quemdam comitem nomine Abam . . . et eum super se regem constituerunt,*”¹¹⁷ később azonban panaszt tettek ellene a császárnál: „*nobiles, qui eum super se regem constituerant, contempneret.*”¹¹⁸ Hasonló képet ad a pannonhalmi gyűlés végzésének 11. pontja: „*si quis nobilium vel militum alterius nobilis domum invaserit, . . . si tantam substantiam habuerit, due partes eiusdem substantie pro reatu commisso dentur, tertia vero uxori filiisque remaneat. Si autem substantia defuerit, raso capite ligatus et flagellatus circa forum ducatur . . .*”¹¹⁹

Volt tehát a XI. században olyan *nobilis* is, akinek „*substantia defuerit*”. A *nobilis* ezért — Györffy álláspontjától eltérően — akkor sem volt egyszerűen az „előkelő” szinonimájának tekinthető, hanem ezeknél szélesebb réteg tagját jelölhette.

Ez a körülmény a Tatónyok nemességszerzéséről tudósító adat XI. századi eredetének elfogadhatósága mellett szól, és hihetővé teszi, hogy a Tatónyok leányuknak Vazul hereceghez, a király közeli rokonához való nőül adásával nyerhettek a szó XI. századi értelmében nemességet.

Ha a Tatóny nemzetség kapcsolatba lenne hozható a Györffy által említett, hason-nevű somogyi faluval, azaz ha az egykori falu neve a nemzetség hajdani szállásterületének emlékét őrizné, akkor a nemzetség történetének bizonyos mozzanataira is következtethetünk, a róla a krónikában említett dolgokon túl is.

Ha ti. szállásterületüket Somogyban kereshetnék, joggal tehetnék fel, hogy a somogyiakkal egyetemben ők is részesei voltak Koppány felkelésének Szent István ellen, a király pannonhalmi alapítólevelének szavai szerint: „*volente comitatu quodam nomine Sumigiense paterna me sede repellere.*”¹²⁰ A levert lázadás résztvevőit azután — XI. századi források tanúsága szerint köztük a „nobilis”okat is — István a pannonhalmi apátság rabszolgáivá tette.¹²¹

¹¹⁴ SRH I. köt. 297, 323, 330, 336. l. stb.

¹¹⁵ Závodszky: i. m. 169. és 173. l. stb.

¹¹⁶ SRH I. köt. 336. l.

¹¹⁷ Uo. 324—325. l.

¹¹⁸ Uo. 330. l.

¹¹⁹ Závodszky: i. m. 169. l.

¹²⁰ A Pannonhalmi Szent Benedek Rend Története. Szerk. Erdélyi L. I. köt. A pannonhalmi főapátság története. I. Bpest. 1902. 589. l. — Az oklevél kritikája: Szentpétery I.: Szent István oklevelei. Szent István Emlékkönyv. Bpest. 1938. II. köt. 145—185. l. és Csóka J. L.: A pannonhalmi alapítólevél interpolálása. Levéltári Közlemények 32 (1961), 83—99. l.

¹²¹ Ilyen forrásként kell említenünk a krónika 41. fejezetében olvasható elbeszélést (SRH I. köt. 297. l.), amely a XI. századi gesta szövegének töredékeit őrzi és Szent István kisebb

Ha a Tátonyok történetesen a somogyiakkal együtt lázadtak fel, akkor bizonyára sanyarú sorsukban is osztoztak, és talán arra utal a krónika feljegy-

legendájának előadását (SRH II. köt. 395. l.), amely István király elveszett, korai életrajzának aránylag terjedelmes részeit tartotta fenn.

Az előbbi szerint a levert lázadók *turpe servitium* alá vettek, az utóbbi pedig arról beszél, hogy a pannonhalmi apátság servusai lettek. A somogyi lázadók, illetve utódaik azonban a XI. század vége felé már nem voltak a monostor rabszolgái, ezért a források, köztük maga a kisebb legenda is, ezt az ősi István-életrajzban és az ősgestában egyaránt megvolt adatot vagy helyesbítik, vagy egyszerűen meg sem említik. E tekintetben a legmesszebb a Kálmán-kori krónikás (SRH I. köt. 312—314. l.) és az alább tárgyalandó Hartvik-legendarészlet ment az átalakításban (ld. erről részletesebben a 20. jegyzetben idézett tanulmányunk 5—19. oldalát).

A legenda minor-nak a nagyobb legenda mellett használt írott forrására a Koppány-lázadás megőrkítésének vizsgálatán kívül a legenda bevezetésének elemzéséből következtem: „Sanctissimi confessoris Stephani, regis incliti videlicet Pannoniorum vitam actusque, sicut fideli et veraci relatione tunc temporis viventium accepimus, dignum et honorificum duximus posteritati transmittere . . . Vos autem intelligentes, quod scriptoris ab ore sonat, pusillanimitati eius cedite, quia quod a fidelibus auditu didicistis, recitat.” (SRH II. köt. 393. l.). E részletet általában a legendairó hallomáson alapuló értesülésére szokták vonatkoztatni s a „quod a fidelibus auditu didicistis, recitat” mondatot így fordítják: „előadja azt, amit a hívektől hallomás útján megtudott”.

Ettől eltérő fordításra is van azonban lehetőség: az *auditu* ti. nemcsak az *auditus*,-us m. főnévnek, hanem az *audire* ige supinumának is az ablativusa és mint ilyen, abl. limitationisnak tekintendő. Ehhez a megoldáshoz nemcsak a supinum ablativusára valló szórend adhat alapot, hanem az a körülmény is, hogy XI. századi latinságunkban nem ez lenne az egyetlen példája a supinum ablativusa alkalmazásának: István király nagyobb legendája is ilyen szerkezetet használ egy angyali látomás rajzánál: „juvenis delectabilis aspectu” (SRH II. köt. 379. l.). Ezt figyelembe véve, a „fidelis auditu” kapcsolat is feltételezhető, amelynek értelme „megbízható értesülés, megbízható hírű, tudomás szerint megbízható, megbízható tudomású” lehet. Így a „quod a fidelibus auditu didicistis, recitat” fordításaként elfogadható ez is: „előadja azt, amit megbízható értesülésű emberektől megtudott”. Ez az értelmezés már nem mond ellene annak, hogy a legendairó írott forrást használhatott.

A Koppány híveinek rabszolgaságba vetéséről és büntetésük utólagos enyhítéséről szóló tudósítás kihámozható István király nagyobb legendájából is, de itt már a hírt kiforgatva és átértelmezve találjuk. A nagyobb legenda szerint ugyanis az ördög bujtogatására „plebs gentilis christiane fidei iugo colla submittere rennuens, cum principibus suis a dominio ipsius [Stephani] se subtrahere moliebatur. Quos omnes . . . ducibus eorum interfectis in brevi suo servitio subegit.” (SRH II. köt. 381—382. l.)

A legendairó ilyen módon megfosztotta a lázadók *servitium* alá vetését büntetés-jellegétől, és úgy állítja be a dolgot, hogy István csak helyreállította korábbi *dominium*-át felettük. A levert lázadók és Pannonhalmi viszonyáról ezt olvashatjuk: „Et quoniam Pannonia beati pontificis Martini nativitate gloriatur, cuius etiam patrocinantibus meritis rex Christo fidelis . . . de hostibus victoriam reportaverat . . . iuxta fundum sancti presulis, in loco, qui Sacer Mons dicitur, sub titulo ipsius monasterium construens, possessionibus et redditibus cunctisque sufficientiis ditavit et suffragio domitorum decimationibus simile fecit episcopatibus”. (SRH II. köt. 383—384. l.)

E mondat utolsó passzusa — megítélésünk szerint — szintén céloz a levert lázadók sorsának enyhítésére, amikor azt állítja: István a pannonhalmi monostort „suffragio domitorum decimationibus simile fecit episcopatibus”. Ez a hely nem könnyen értelmezhető.

A *suffragium* igen tág értelmű önmagában is. A legendairó egy másik helyen „segítés, segítség” jelentésben használja („nihil posse sine suffragio Christi” SRH II. köt. 390. l.), ezért feltehető, hogy itt sem alkalmazza másként. További probléma: önállóan van-e helyén, vagy „suffragio domitorum” kapcsolattal van-e dolgunk. Ez utóbbi esetben gen. obiectivus-os szerkezetet láthatunk benne. Ez nem pusztán gondolati lehetőség, hanem igazolható, hogy hazai latinságunk szokta a *suffragium*-ot ilyen összefüggésben használni. Így egy 1292. évi (diplomatikailag még meg nem vizsgált) adat szerint: „in anime sue et suorum parentum suffragio.” (P. Knauz: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, II. köt. 317. l.), egy 1507. évi adat szerint: „pro suffragio expensarum” (Bartal A.: A magyarországi latinság szótára. Bpest. 1901. 640. l., *suffragium* címszó 1).

Ennek alapján a vizsgált mondatrészt így fordíthatjuk: „a leverték megsegítésére tizedszedés tekintetében hasonlóvá tette (a monostort) a püspökségekhez”. A javasolt fordítást az a

zése, hogy Vazul hercegnek leányuk iránti vonzalma ragadta ki a nemzetség tagjait nyomorult helyzetükből és ilyen módon juthattak elveszített, egykori „nobilitas”-ukhoz.¹²²

megfontolás is támogatja, hogy a szöveg az elemzett rész előtt kijelenti: a király az apátságot „cunctis sufficientiis ditavit” s ez után sem a tizedek adományozása, sem a püspökségekhez való hasonlónak tétele nem minősíthető a monostor megsegítésének, hanem legfeljebb a királyi kegy különös megnyilatkozásának. (Ennek kifejezésére azonban a *suffragium* a jelölt összefüggésben nem alkalmas, hanem más szó lenne szükséges.)

Megoldásunk mellett szólhat Hartvik eljárása is. Ő ti. a Koppány-lázadás történetét a nagyobb és a kisebb legenda előadásából gondosan merítve állította össze, de körültekintően kihagyta mindkét szövegnek azokat a részeit, amelyek a levett felkelők rabszolgaságra-vetésére vonatkoznak (SRH II. köt. 408—409. l.). Óvatosságára jellemző, hogy nemcsak a legenda minor nyílt, egyenesbeszédű mondatát gyomláta ki, hanem a nagyobb legendának azt az — eredeti hagyományhoz képest átalakított, de még így is kétértelmű — helyét is, amely szerint István a zendülőket hamarosan *servitium*-a alá kényszerítette, habár az átértelmező passzust („a dominio ipsius se subtrahere moliebantur”) átvevte.

A rabságba döntött felkelők sorsának megjavításáról beszámoló részt még „mesteribb” módon fogalmazta át: a legenda minor mondatát mellőzte, a nagyobb legenda szentenciáját pedig így módosította: „iuxta fundum sancti presulis in loco, qui sacer mons dicitur, ubi sanctus Martinus, dum in Pannonia degeret, orationis sibi locum assignaverat, sub titulo ipsius monasterium construere cepit . . . cunctisque sufficientiis ditavit et ipsius suffragio domitorum decimationibus simile fecit episcopis . . .” (SRH II. köt. 409—410. l.).

Az *ipsius* becsempészésével tehát az egész értelmét megváltoztatta: nyelvtanilag a *suffragio*-t dat. finalis-ból abl. causae-vá tette és gen. subiectivus-os szerkezetű alakította, kiszakítva a legenda maior-ban a *domitorum*-mal fennállott gen. obiectivus-os kapcsolatból. Így azután fordítása Hartviknál ez lett: a monostort „az ő (Szent Márton) segítsége miatt a levertek tizedeivel hasonlóvá tette a püspökségekhez”.

Hartvik eljárása azt mutatja, hogy a nagyobb legenda idézett mondatában meglátta a Kálmán korára már korszerűtlenné vált régi hagyomány általunk gyanított lecsapódását, és ezért a tőle más helyen is megszokott módszerrel átalakította az egész elbeszélést. Kompilációs tevékenységével azonban — úgy ítéljük — érvet szolgáltatott a nagyobb legenda vizsgált helyének általunk ajánlott értelmezése mellett.

¹²² Vazul és a Tatóny nembeli leány egybekelésének időpontját pontosan aligha határozhatjuk meg, az azonban nagyon valószínű, hogy jóval az István uralmának elején lezajlott Koppány-lázadás után történhetett.

Erre a terminus post quem-re az András, Béla és Levente életkorára vonatkoztatható néhány adatból következtethetünk.

a) az Altaichi Évkönyvek 1041-hez beszúrt megjegyzése szerint Imre herceg 1031-ben bekövetkezett halála után István Vazult megvakította, „et parvulus eiusdem exilio relegavit”. (Vö. Váczy P. fejtegetéseivel, a 4. jegyzetben idézett cikkében, 312. l.)

b) András leánya, Adelheid 1055/1056-ban ment feleségül Vratisláv herceghez. Adelheidnek haláláig, 1062-ig négy gyermeke született. Ezért András és felesége, Anasztázia orosz hercegő házasságkötését, valamint Adelheid világrajövetelét indokolt legkésőbb 1040 körüli időre tenni (Wertner M.: i. m. 123. l.).

c) Mivel András és Levente e szerint már 1040 előtt orosz földön tartózkodott, Béla pedig tőlük függetlenül, máshol (a krónika szerint már ekkor Lengyelországban, SRH I. köt. 334—335. l.) élt, ezért ekkoriban feltehetően Béla is túl lehetett legkorábbi ifjúságán. (A krónika említett adatainak hitelét és Wertnernek — id. műve 137—141. l. — czen alapuló fejtegetéseit bírálja Pauler Gy: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt, Bpest. 1899² I. köt. 449. l. 178. jegyzet.)

d) Krónikáink szerint András 1058-ban fia, Salamon koronázása idején bénulásba esett, télen-nyáron hordszéken vitték (SRH I. köt. 351—352. l.). Ekkoriban a „viszály magvetői” azt mondták Bélának: „tempus oportunum esset regnum acquirere, dum Salomon puerulus esset et pater eius senio confectus et valetudinarius.” (SRH I. köt. 353. l.)

Ennek az adatnak — nézetünk szerint — joggal adta Pauler azt az értelmezést, hogy András 1058-ban „nem volt még öreg, de öreg ember benyomását kellette. Ereje időnek előtte megtört.” (i. m. l. köt. 106. l.) A krónikahely fordítása tudniillik ez lehet: „Addig alkalmas az idő a királyság megszerzésére, ameddig Salamon gyermek, apja pedig »senio confectus et valetudinarius». András állapota e szerint olyan volt, hogy idők múltával épp úgy várni lehetett

И. ГЕРИЧ

О РОДЕ ИМЕНИ ТАТОНЬ

Резюме

Все короли, происходящие из рода Арпадов, вступившие на престол с половины XI-ого века, родились в ветви князя Вазуля, ослепленного после 1031 года по приказу короля Святого Степана. Но средневековые венгерские источники включают в себе противоречивые извещения о происходящих по прямой линии от Вазуля: они опровергают известия давнишних исторических источников об ослеплении Вазуля и о его сыновьях, и утверждают, что князья Андрей, Бела и Левенте были сыновьями не Вазуля, а Владислава Лысого (-Calvus). Только после диспутов, продолжавшихся десятки лет, выяснили исследования фактическую генеалогию, возводимую к Вазулю и указали на причину противоречивых извещений источников: к XII-ому веку уже до такой высокой степени увеличились авторитет и слава Святого Степана, как обращающего в христианство венгров, и как их мифического законодателя, что венгерские властители стали считать для себя унижительной и позорящей свою генеалогию, исходящую от Вазуля, нападение на Святого Степана, и ослепленного по его приказу. Поэтому в первой половине XII-ого века придворная историография переиначила оригинальный порядок и историю Вазуля: возводила на Владислава Лысого происхождение владетельной ветви королевской династии.

Анализ извещения, относящегося к жене Вазуля, находящегося также в опровергающей форме в сохранившемся тексте хроник, возбудил гораздо меньше внимания, чем анализ данных, относящихся к Вазулю.

Весть хроник о происхождении сыновей Вазуля читается в аннотированном 5 абзаце присутствующего трактата. Исследование полемизирует со статьей Георгия Дерфи. Значит, он считает genus Tatun (род Татун) ошибкой летописцев и полагает, что имя рода, по его мнению даже и не существовавшего, под пером летописцев искажилось от слова Catun (Катун), имеющего уже туманное для средневековых писателей значение и являющегося званием жены кагана у турецких и монгольских народов.

Этот трактат дает новый перевод и новую интерпретацию исследованной вести хроники. Он историко-юридическим и филологическим методами стремится поддержать

megváltozását, mint Salamon gyermek-voltáét, ez pedig kedvezőtlenné tette volna a körülményeket Bélának a királyság megszerzéséhez. Az öreg kor okozta rokkantság az idő haladtával csak fokozódni szokott, de nem javulni, ezért valószínű, hogy az író itt András király hogylétének időleges, átmeneti állapotát akarta leírni, nem pedig életkorát jellemezni. Az utóbbi esetben tudnillik (ha András életkoráról lett volna szó) nem kellett volna az idő múlásával Béla esélyeire kedvezőtlen fordulattól tartani. Értelmezésünk helyessége mellett szól, hogy bénultsága valóban múlandó volt: András a Béla elleni csatában lováról lebukott (Pauer: i. m. I. köt. 108. l.), tehát javult annyira, hogy képes volt lóra szállni.

Ezért a „valetudinarius” valószínűleg a király testi betegségére (bénaságára) vonatkozik, a „senio confectus” pedig feltehetően inkább pszichikumát kívánja jellemezni Salamon koronázása idején.

A béna királyra szörnyű súllyal nehezdedhetett a gyermek királlyá koronáztatásának és az uralom részére való biztosításának emésztő gondja, hiszen Salamont Bélának tett ígérete ellenére koronáztatta meg és így nagy oka lehetett tartani szőszegésének vészes következményeitől.

Tekintve, hogy a szövegösszefüggés szerint a „senio confectus” a király egészségi állapota (s nem életkorára) vonatkozó megjegyzés, és emellett joggal tehető fel, hogy András lelki összetörtségét jelöli, ezért a „senio confectus et valetudinarius” fordításául ezt javasoljuk: „beteg és a súlyos aggodalomtól megtört”.

Szövegmagyarázatunk támogatására megemlíti azt a fontos körülményt, hogy a „senio confectus”-nak a vizsgált krónikahelyen megállapított jelentése nem korlátozódott a középkori latinságra, hanem hasonló értelemben jól ismerte a klasszikus nyelvhasználat is, pl. Cicero: „P. Clodii mortem aequo animo nemo ferre potest; luget senatus, maeret equester ordo, tota civitas confecta senio est.” (Pro T. Annio Milone 20.)

Ebben az értelemben az a) és d) alatt idézett adatok — amelyek különben egymásnak ellentmondani látszanak —, jól egyeztethetők. Ezért Vazul és a Tátony nembeli leány egybekelését és legidősebb gyermekük születését megalapozottnak tartjuk legkorábban 1010 és 1015 közé tenni.

весть данных, возводимых к первобытной хронике, сделать вероятным существование рода имени Татонь и разгадывать предполагаемые обстоятельства приобретения им дворянства. Наряду с этим автор из немногословных источников XI-ого века пытается выявить и следы первобытной, возникшей в языческом веке, брачной формы.

J. GERICS

LE CLAN TÁTONY

Résumé

Les rois de Hongrie issus de la famille des Arpad et accédés au trône à partir du milieu du XIe siècle prennent leur origine de la famille du prince Vazul, aveuglé après 1031 sur l'ordre du roi Saint Etienne. Quant aux descendants de Vazul les sources hongroises du Moyen Age nous fournissent des informations contradictoires: elles refutent les nouvelles que les anciennes sources avaient répandues sur l'aveuglement de Vazul et des fils de ce dernier et affirment qu'André, Béla et Levente ne furent pas les fils de Vazul mais ceux de Ladislav le Chauve. Les investigations poursuivies sous ce rapport n'arrivèrent, qu'au prix de débats ayant duré pendant plusieurs dizaines d'années, à clarifier la généalogie effective pouvant être remontée à la personne de Vazul et à motiver la contradiction recelée par les nouvelles: aux alentours du XIIe siècle l'autorité et le prestige du roi Saint Etienne grossirent à tel point que les souverains hongrois considéraient humiliant de remonter leur lignée à Vazul qui s'est soulevé contre Saint Etienne et qui a été aveuglé sur l'ordre de ce dernier. Dès lors, dans la première moitié du XIIe siècle l'historiographie de la Cour avait modifié la généalogie originelle de la lignée et l'histoire de Vazul et remonta l'origine de la famille régnante de la maison royale à Ladislav le Chauve.

L'analyse de l'information (également réfutative dans le texte qui nous est resté des chroniques) relative à la *femme* de Vazul retint beaucoup moins l'attention que de celle-là concernant Vazul.

La nouvelle portant dans la chronique sur l'origine des fils de Vazul se lit dans le passage muni de la note 5 de la présente étude. L'étude entre en polémique avec l'article de Gy. Györffy. Celui-ci considère l'expression *genus Tatun* comme une erreur et suppose que le nom de la famille n'ayant pas d'ailleurs existé à son avis, provient du nom Catun, défiguré sous la plume des chroniqueurs et dont la signification s'était effacée pour les écrivains du Moyen Age, nom qui chez les peuples turcs et mongols fut celui de la femme du chagan.

Cette composition présente la nouvelle traduction et interprétation des informations analysées de la chronique. Tout en ayant recours à une méthode appliquée par l'histoire du droit et la philosophie elle s'efforce de prouver l'authenticité du document remontant à la chronique primitive et de démontrer l'existence de la famille Tátony, ainsi que de conclure aux circonstances possibles de l'annoblissement. S'appuyant sur les sources du XIe siècle fort peu abondantes en informations l'auteur de l'étude fait la tentative de dégager les vestiges d'une forme de mariage remontant à l'époque primitive païenne.